Михаил СУНТАЛ

ÇЫРМАРИ ÇĂТМАХ

Фантастикăллă повесть

Шупашкар 2009

ББК
С

Сунтал Михаил. Çăтмах. Фантастикăллă повесть. Шупашкар, 2009. – 120 с.

Повеçре çырса кăтартнă пурнăç чăваш ялĕнче çак çулсенче пулса иртет. Шкул ачисем ял тирпелĕхĕпе çĕр пулăхлăхĕшĕн тăрăшаççĕ. Пуласлăхра пĕтĕм тавралăх вĕсене çăтмах пек курăнса тăрать. Çав ĕмĕтпе пурăнакан ачасем ял ваттисемпе шкул учителĕсем пулăшнипе тăван çĕр вăрттăнлăхĕсене уçса параççĕ, пĕр-пĕринпе туслă, юратуллă, çĕрпе шыва, ӳсен-тăрансене, чĕрчунсене кӳрентермесĕр пурăнма вĕренеççĕ. Вĕсем тăрăшнипех Çĕр çинче чăн çăтмах пурнăç пуçланать.

Повеçри сюжетсем шкул программипе пĕр килеççĕ, пурнăç ăçтан тата мĕнле пуçланса кайнă пирки шухăшлаттараççĕ, ачасене ĕмĕтленме, чунлă тĕнче тата лайăх пурнăç туса хума хистеççĕ.

Вăтам тата классенче вĕренекенсем тата шкул учителĕсем валли.

ТУПМАЛЛИ

1. Тĕлĕк 4
2. Тĕпсĕр кӳлĕ...10
3 Çил-тăвăл...23
4. Хула ачи...30
5. Протоценоз..36
6. Пурнăç йывăççи..46

ТĔЛĔК

...Ванюк тĕлĕк тĕлленет. Вăл таçта Тибета авалхи аслашшĕсем патне кайнă пек. Йĕри-тавра - Çĕр пусланса кайнă вăхăтрисемех пуль - çӳллĕ-çӳллĕ тусем. Ванюк хăй те питĕ çӳлте пулас. Кунта пĕрмай хĕвеллĕ. Тӳпе кăн-кăвак. Ту тăррисем шап-шур. Кунти тĕнче нихăçан та улшăнмасть тейĕн. Ванюк хăй те темле пĕр пĕчĕк ту пек туять хăйне. Мĕн-ма тесен кунта тусемсĕр пуçне урăх нимĕн те çук.

Чулсем çине такăна-такăна утса пырать Ванюк. Пушмакĕ те çĕтĕлсе пĕтнĕпе пĕрех ун, – чул атă-пушмака пит çиет. Эх, шел, тет вăл, куками илсе панăччĕ, халь тин ĕнтĕ кунта хальхи пек чаплă пушмак тăхăнса та кураймăн... Хырăмĕ те выçнă ун...

Ăçтаччĕ халь куками кăмакаран тин çеç пĕçерсе кăларнă тутлă-тутлă шăршлă тул çăкри?.. Асаплансах çитнĕ ача варне алăпа тыткаласа сăтăрса пăхать, шăтнă пушмак пуçĕнчен тухса тарма тăнă ура пӳрнисене пытаркалать. Ара, чул çине лектерсе ним те мар вĕт амантма пулать! Вара ку ту хушăкĕнчен те хăтăлса тухаймĕ вăл. Ашшĕпе-амăшне те, Нинука та – тек кураймĕ. Ун юратнă хĕрĕ Нина пит хитре. Хĕр сăн ӳкерчĕкне каччă хĕврех чиксе çӳрет, тепĕр чухне кăларса пăхать те вара, чунĕ таçта çити кайса кĕрет. Халĕ те акă, чăтаймарĕ, асапне сирес терĕ пуль, ал тупанĕ çине вырнаçакан сăн ӳкерчĕке кăларса пăхрĕ. Хĕр, чăн та, ытла хитре. Куçа шартарсах ярать. Тутлă-тутлă пулса каять каччă чĕринче. Чĕре самантрах тăван ялта мĕн пулса иртнисене аса илет. Ах, çав хурăн айĕ! Мĕн чухлĕ хӳтлĕх, мĕн чухлĕ юрату пӳрмен-ши вăл Ванюкпа Нинука! Çав хурăн пулинччĕ кунта!..

Çапла пĕр асапланса та, пĕр савăнса пыракан ача сисмерĕ те, куçа курăнми темле сукмак çине тухса пычĕ. Çул турри хăй илсе тухрĕ пуль. Ванюк такăнас мар-ха тесе, пуçне çĕклемесĕр утса пыраканскер, сасартăках пĕр йывăç умне пырса çапăнчĕ. Йывăçĕ те, йывăçах мар пуль. Темле хытса кайнă, çулçи те лайăххăн курăнмасть. Пĕчĕккĕ хăй... Çулçи вырăнне кунта мĕн тем чухлĕ тĕрлĕ-тĕслĕ татăк е хăюсем çакса тултарнă. Çулçисем те çавна пулинех палăрмаççĕ. Çук мар вĕсем. Анчах, пĕрех ку темле авалхи киремет йывăçне ас илтернĕ пекех... Ташкилтре те çапла йывăç пурччĕ. Унта пурăнакансем мĕн халĕ те авалхи чăваш тĕнне тытса пыраççĕ... Вĕсен масарĕ те расна. Унта хĕрессем мар, çак ту хушшинчи пек шурă-шурă чулсем купаланса выртаççĕ. Ванюкăн тăван ялĕнче те, Мижерте, ун пек масар пулнă теççĕ. Пĕринче унти пĕр кĕмĕл çĕрре пĕр хĕр тупса тăхăннă тет те, хĕне кайса вилнĕ... Тетĕн хӳри кĕске, тет. Тем самантра тем чухлĕ япала куç умне тухса вĕлтлетсе илчĕ йывăç умĕнче тăракан ача пуçĕнче. Çук, хăрас тăвасси те пулмарĕ ун. Мĕн хăрамалли тет!? Кун пеккине кăна курман вăл! Тĕпсĕр кӳлĕ тесенех кашни çыннăн сехри хăпать! Ванюк вара... унта темиçе те пулнă.

Çапла хастарланса тăракан ача, йывăç çине тимлесерех пăхрĕ те, ах, турах, ун çумне сĕвĕнсе ларнă шап-шур сухаллă старике курах кайрĕ. Сӳӳ! сӳлетсе илчĕ ача чĕри. Тин çеç никам та çукчĕ вĕт-ха унта! Ăçтан сиксе тухрĕ вара ку ват çын? Йăвашшăн пăхать хăй. Ахăртнех, ача пит хăраса ан ӳктĕр тесе пăшăрханать. Хăй пĕр сăмах та чĕнмест. Ача мĕн тăвасса кĕтет. Ачи вара ку, пит хăраса тăраканни мар та, ватă енне пĕр утăм ярса пусрĕ те, кеххĕм-кеххĕм! тукаласа илчĕ. Чим-ха, тем ун пек чăхăмласа мар, вăл чăнласах «салам пултăр!» тесе каласшăнччĕ вĕт-ха. Халь вара чĕлхе çыхланнă ача ним калама аптраса тăчĕ. Чике сухаллă старик çавнă сисрĕ

пулас, хăй те чисти ача пекех кĕххĕм-кĕххĕм! тутаркаласа сухалне шăлкаласа илчĕ. Сана та «салам пултăр!» терĕ пулас. Кун пек килсе тухнăшăн иккĕшĕ те савăнса кайрĕç, пĕр-пĕринчен ыйтса пĕлме тытăнчĕç.

Старик Каткей ятлă мĕн. Таçтан илтнĕ пек ку ята. Таçта Ванюк чĕринче тахçантанпах янăрать пек ку ят. Анчах ăçтан мĕн килнине тӳрех ăнланса илеймерĕ-ха ача. Старик вара кунта виççĕр çул ытла пурăнать мĕн. Çын çапла нумай пурăнма пултарни Ванюка пĕрре те тĕлĕнтермест. Вăл хăй те çĕр çултан кая мар пурăнасшăн. Вĕсен йăхĕнче пурте нумай пурăннă теççĕ. Анчах тăхта-ха, Мижер ялне пуçарса яракан çын мар-и-ха ку, Каткей текенскер. Шкулта каланăччĕ. Çĕвĕç Хĕветри, биологи учителĕ Хĕветĕр Хилипччă каланăччĕ. Акă ăçтан пĕлет вăл ку ята! Каткей вăл яла пуçарса яраканскер! Унăн вуникĕ ывăл пулнă тет. Апла, вăл та унăн пра-прамăнукĕ!

- Каткей тете, эсир кунта мĕн туса ларатăр вара? – кăшкăрса ячĕ Ванюк, хăй тĕлĕннине пытараймасăр, - эсир тахçанах вилнĕ вĕт-ха!

- Çук вара, - кулкалать мучи. – Эпĕ, – хăвах ăнланса илтĕн, – сан юнра, мăнукăм. Эпĕ нихăçан та вилес çук. Эсĕ те вилместĕн. Эсĕ питĕ нумай-нумай çул пурăнăн. Акă çак пвнулмине çисе пăх-ха, мĕн тути калĕ вăл сана.

Ванюк умĕнче тăракан лутра кăна йывăç тем самантра ялтăрса илчĕ те куçа çулçăсем хушшине пытаннă улмасем курăнса кайрĕç. Чисти килти пахчари пеккисемех, леш эмел улми, сукмак хĕрринчи... Кăлтăр-кăлтăр кусса анса каятчĕç талса ӳкнĕ улмасем, çил кăшт килсе çапсассăнах. Ванюк çав улмуççи айĕнче çуллахи ăшă кунсенче ĕмĕтленсе ларма юрататчĕ. Тепĕр чхне тĕлĕрсех каятчĕ. Ун пек чухне ăна ним те кирлĕ марччĕ, телейлĕччĕ вăл, чунĕпе таçта çити вĕçсе каятчĕ. Кăвак тӳпери шурă пĕлĕтсенче тем тĕрлĕ чĕрчунсем

куратчĕ, калаçатчĕ те... Халь çав улмуççин пĕр улми каллех акă ун ал тупанĕ çинче. Тутлă-тутлă шăршă сăмсана кăтăклать...

- Çи, - тет хайхи ку асамçă. Ку вăл, Каткей ятлăскер, асамçă çын пулнине Ванюк тӳрех ăнланса илчĕ-ха, анчах вăл сĕннĕ панулмине çиме те юрать, те юрамасть... – Çи, – тет. Çисен тĕнче чăнлăхне пĕлĕн. Кун пек каласан тӳрех пуçа пурнăç йывăççин сăнарĕ пырса кĕчĕ. Çав йыăç çимĕçне çинĕ мар-и-ха Адампа Ева? Çинĕ те усалпа ырă мĕнне тӳрех ăнланса илнĕ. Ай, тин тĕшмĕртрĕ ача, ку мĕн пĕлӳ йывăççи! Ăна çынсенчен турă хăй пытарнă пулас та çак тусем хушшине, вара халь мĕн тет, унăн çимĕçне Ванюкăн та тутанса пăхмалла пулать-и?! Ванюк хăраса кайрĕ. Ку панулмине çисен вăл ырăпа усала уйăрма тытăнĕ. Усалĕ вара вăл кĕттермĕ, час килсе çапăнĕ. Ырри – куçа та курăнмĕ...

- Çи, - тет ача тăхтаса тăнине куракан старик. - Çи, ан хăра. Ăна çисен эсĕ тĕнчене çăлакан пулăн. Темле питĕ йыăр килсе тухсан та тăван çĕре пăрахмăн, унтах çăтмах туса çитерĕн те, нумай çул ача-пăчаллă пурăнса курăн.

Чăн та, Ванюк та çапла шутлать мар-и-ха. Мижер ялне вăл тахçанах çăтмах пек курать. Биологи учителĕ ăна çапла курма вĕрентнĕ. Кунта, тет, эпĕр çăтмах туса хурăпăр. Ачасем, Ванюк та кулатчĕç кăна. Çăтмах туса хурсан аванччĕ тетчĕç. Акă халĕ мĕн тăвăпăр-ха, ĕненĕпĕр-и çав халаплă ĕмĕте, е çук? Эх, чăнласах çапла килсе тухсан мĕнле лайăх пулнă пулĕччĕ те... Ача савăннипе каçăхсах каять. Куç умĕнче тулли шывлă çырма-çатрасем, вĕсем тавра улма-çырлаллă садсем... Уйра тырпул, вăрманта кайăк-кĕшĕк. Ялта вара – ача-пăча сасси. Ванюк ачсене пит юрататать. Шăллĕ-пиччĕшĕ çук пирки-и, хуларан канма килекен Антонпа вылять. Ăна ял пурнăçне хăнăхтарать.

Çавă ÿкерчĕк хавхалантарчĕ пулĕ Ванюка, кап! çыртса илчĕ тахçантанпах кăтăклантаракан, алă лаппи çинче тĕрлĕ тĕслĕн ялтăртатса выртакан панулмие. Чун таçта кайса кĕчĕ... Тусем те мар иккен. Ванюк килти пахчарах, сукмак хĕрринчи эмел улмуççи айĕнче выртать. Аллинче ун çыртăк. Те чăнласа пулчĕ ку, те чăнласа мар шутларĕ Ача, аллинчи панулмие çавăркаласа. Çапла анраса ларакан Ванюка çав вăхăтра çурăмран такам çемçен кăна кăлт! тĕкрĕ. Унтан кăлтăрттарсах кулса ячĕ. Нинук мĕн. Хĕр хыçалтан сиксе тухрĕ те ача аллинчи панулмие ярса илсе шатăрт! çыртрĕ... Тем пулчĕ. Вăл пĕрре кăвакарса, тепре хĕрелсе кайрĕ. Унтан тата хытăрах кăлтăрттарса кулса ячĕ те сукмак тăрăх анаталла чупса анса кайрĕ. Тыт мана, тыт, терĕç унăн шуррăн-шуррăн курăнса вĕлтĕртеттерсе пыракан шурă урисем.

Ванюк чăтаймарĕ. Сиксе тăчĕ те хĕр хыççăн ыткăнчĕ. Халь тин иккĕнтен ĕрĕхтерсе пыраççĕ. Мĕнле хитре иккен вăл çамрăклăх тени! Каччă хĕре хăваласа çитрĕ те ыталаса хăй тавра темиçе хутчен çавăрса илчĕ. Вара тем пулчĕ. Иккĕшĕ те урараи ÿксе çырма хĕрнелле йăваланса кусса кайрĕç. Шыв хĕррипе шăтса тухнă сарă-сарă чечеклĕ ама хупах хушшинче пĕр кана сывламасăр тенĕ пек шăпăрт выртрĕç. Ванюк каччă айне пулнă хĕре хăй те сисмерĕ, тем самантра чăпăрт! тутарса чуп туса илчĕ. Нинук татах тем кĕтсе пуль куçне хупрĕ. Хĕртен ыра-ырă шăршă кĕрет. Ку вăл эмел улминчен те тутлăрах пек. Пуçа çавăрать. Хĕрпе татах тем тăвас килет пек. Çук, Ванюк хăяймасть. Халь вăл хăй те хĕр пекех пĕр кăвакарса, пĕр хĕрелсе кайрĕ. Юрать Нинук курмасть. Хăйĕнчен хăй вăтанса кайнă каччă сиксе тăрать те хĕре çĕклесе илет, ура çине тăрататать. Пĕр-пĕрне куçран пăхăймаççĕ пулин те иккĕшĕ те питĕ телейлĕ курăнаççĕ. Çурта çутмалли кăна юлать тейĕн, тутисем хăлха таран сарăлнă, шăлĕсем, халь-халь çисе

ярасла асавланнă, куçěсем... куçěсем те çиçěм пек çиçеççě. Пěр-пěрне курманни кăна. Курманни лайăх та пулчě. Тин кăна темле кулăшла саманта тӳссе ирттернěскерсем ахăрсах кулса ячěç. Халь тин кулма та юрать ěнтě. Мěн ěмěтленни хăй тěллěнех пурнăçланчě. Çав панулми пулăшрě тем! Хěр аллинчех-ха вăл, мур илешшě! Çавра çыртăка алăрах туйса илнě хěр ăна тепěр хут шатăрт! çеç çыртса илчě. Питě тутлă пулчě пулě çав, каллех кăлтăрттаттарса кулса ячě те çыртăка каччăна сěнчě. Ванюк та пěр шутласа тăмасăрах татах та татах çыртса илчě. Панулмирен ним те хăвармарě. Вăрри мěнěпех çисе ячě. Халь тин тутă тесен те юрать. Пурнăç йывăççин çимěçне тутанса курнă каччăпа хěр халь тин çырма тăрăх тем калаçса анса кайрěç.

Вěсем мěнле кайнине улмуççи кăна курса тăчě. Акă каччăпа хěр вěлтрен пусса илнě çыр хěрне çитрěç те шыв урлă каçма тытăнчěç. Каçми питě интереслě пулчě. Çырма урлă çил йăвантраса янă ватă йăмра выртать. Вăл калама çук питě пысăк. Виçě хăлаçа та кěрес çук. Аслашшě лартниех. Акă ватăлса çитнě те вăйлă çил ăна йăвантарса янă. Усси çавă пулчě-и-ха? Йăмра кěпер пулчě. Сарлака пулсан та каçнă чухне вулли силленет. Тарăн çырмана халь-халь персе анас пек пыраççě алăран ал тытнă каччăпа хěр. Хушăран тем кулнă пекки те илтěнет. Хăраççě пулинех. Акă вěçне çитсен чупса тенě пек кайрěç те йăлт-ялт! сиксе анчěç çыран тепěр енне. Йăмра вулли силленсе кăна юлчě. Çил килсе çапрě-и, эмел улмуççи те тайăлса илчě. Улма ӳкрě. Кăлтăр-кăлтăр! кусса кайрě вăл сукмак тăрăх çырма еннелле

ТĔПСĔР КӲЛĔ

Çуллахи каникул хăвăрт иртет. Ванюкпа Нинук çавна пĕлсе тăрса кашни кун шкула васкаççĕ. Мĕн-ма тесен вĕсен унта биологи учителĕ йĕркеленĕ сăнав станцийĕ пур. Ачасене çĕр уйăрса панă. Çав çĕр çинче кашни шкул ачи хăй кăмăлланă пахча-çимĕçне ӳстерет. Кăçал билогипе экзамен. Ăт, çав экзамента мĕнле паллă лартса парасси пĕтĕмпех çакăнтан, мĕнле ĕçлениинчен килет. Хĕветĕр Хилипччă ял тавра çăтмах туса хурасшăн, çавна пула мар-и халь ачасен те çав çăтмах пирки шутлама тивет. Ванюк ăна темшĕн ял тавра мар, пачах урăх çĕрте – икĕ çырма пуçĕнчи тĕпсĕр кӳлĕ патĕнче курать. Мĕн-ма тесен Ванюк унта темиçе хутчен те кĕтӳ кĕтнĕ, тапăра аннă, выртса та çывăрнă, вылянă, ĕмĕтленнĕ. Вырăнĕ те вăл, калама çук илемлĕ. Сăртра ката. Унта хурăнĕ, хырĕ, чăрăшĕ – акаци тата – йăлт пĕрле ларса тухнă. Юнашарах тата, кăшт утсан, хамăр вăрман. Вăл пысăк, унта тем те пур. Хир сыснисем те тĕл пулаççĕ. Çăл куçĕ вара, пăхса выртатăн та, пăлл-пăлл! туса тапса выртать. Мĕнле вăй тапса тăрать-ха çапла пĕр вĕçĕмсĕр, кăна никам та пĕлмест. Хĕветĕр Хилипччă та чухласа илеймест. Ванюк вара чухлать. Таçта шалта темле пурнăç пур, çав сывлать. Пулли тесен, пулли вара кунта шапăлтатса пурăнать! Алла йывăç тымарĕн лăссиллĕрех вырăнĕсене чиксе яратăн та пĕр ывăç çырма пулли туртса кăларатăн. Ку та тĕлĕнтерет. Мĕншĕн тесен ытти çырмасенче ун пек мар. Пулă тени халь ниçтах та çук. Кунта вара...

Нинукăн та хăйĕн ĕмĕчĕ пур. Вăл çав çăтмах тенине темшĕн ял çырминче курать. Нижер çырми ахаль те пит хитре. Вăл çирĕклĕ, йăмраллă, курăклă – вĕлтĕренлĕ те! Акă юлашки

çулсенче çырмана тем те пĕр тăкса тултарчĕç. Ку Нинука пит тарăхтарать. Хăй вăл ниçта та нимле çӳп-çап та пăрахмасть. Кун пеккине хĕрача «таса çĕр» операци тет. Енчен те кам та пулин пĕр пĕчĕк спичка кăна пăрахнă пултăр, çавна çĕр курать пулать – асап кăтартать. Уй куçлă, вăрман хăлхаллă тенĕ пек, çĕр, ун шучĕпе, йăлт курать, çыннăн кашни хусканăвне сыхласа тăрать. Нинука çавăнпа та çак Нижер çырми те темле чĕрĕ япала пек курăнать. Чăн та, темĕнле юмахри çĕлен евĕр авкаланса выртать мар-и-ха вăл, чун юратнă çырма!? Мĕн чухлĕ çăмхалла выляман пуль унта, шыва кĕмен, сурăх-ĕне кĕтмен... Çуркуннепе ял кĕтĕвĕ тухиччен çынсем килти выльăха çырмана кăларатчĕç. Темшĕн çав çырмара курăкĕ те маларах тухатчĕ, çăрарахчĕ те тата. Енчен те Нижер çырми тăрăх йăмрасем кăна мар, чечексем те лартса тухсан, кирлĕ çĕрте пĕвесем пĕвелевсе тухсан епле аван пулĕччĕ. Çын çӳремелĕх асфальт сукмаксем хывсан вара атăпа мар, çӳлĕ кĕлĕллĕ пушмаксемпе те шаклаттарса çӳреме май килĕ. Çӳресен-çӳресен ларса канмалăх саксем, беседкăсем туса тултарсан вара... Вара вăл чăнласах çăтмах вырăн пулса тăрĕ.

Çапларах ĕмĕтленсе ĕçлеççĕ хĕрпе каччă. Йăранĕсем вĕсен юнашарах та пĕр-пĕрин çине ĕнерхи пăтăрмаха аса илсе пулинех чăлтăртаттарса пăхса илеççĕ. Чунĕсем хăйсен савăк. Акă, вĕсем ытти ачасенчен маларах хăйсен йăранĕсене çумласа тухрĕç те ăçта тарса пытанмалла-ши тесе ун-кун пăхкалама тытăнчĕç. Унтан сасартăках пĕр-пĕрин патне туртăнса илчĕç те пĕр ытама кĕрсе ӳкрĕç. Çав вăхăтрах хăраса ӳкрĕç. Çын курсан тем калĕ. Анчах пурте пуçĕсене пĕкнĕ. Çум çумлаççĕ. Вĕсем мĕн хăтланнине никам та курмасть. Капла тăнăçлăха кура тепре те ыткăнатчĕç-и каччăпа хĕр – пулмарĕ. Çав самантрах çум çумлакан ачасен ушкăнĕ патне çывхарса килекен биологи учителĕ курăнса кайрĕ. Хăй тем хăй тĕллĕн мăкăртаткаласа

пырать пулас. Ял çыннисем тепĕр чухне ун пирки ку çын ăсран тайăлнă пуль текелесе те илеççĕ. Çав çăтмах тăвас тениех пĕтерет ăна, ăсран кăларать. Ун пек идея, чăн та, ахаль çын пуçне пырса кĕрес çук. Кунта темле кăшт ухмах пулни кирлĕ. Ăт, çавăн пек ăсран кăштă тайăлнă çын вăл Хĕветĕр Хилипччă. Анчах Ванюк урăхла шутлать. Ачана вăл тепĕр чухне çĕр çине аннă темле турă пекех туйăнать. Ара, хура чике сухалĕ кăна мĕне тăрать. Акă халĕ те вăл ăна чăн-чăн пророк пек вĕçтерсе килет.

- Çумласа пĕтерсенех икĕ çырма пуçне лартнă хунавсене сыхлама каятпăр, - тет учитель. - Ĕнер такамсем каллех кĕтӳ кĕртсе янă, чылай йывăçа пĕтернĕ.

- Каяс, - тет Ванюк учитель шухăшĕ хăйĕн шухăшĕпе пĕр килнишĕн савăнса. – Эпир вăл кĕтӳçе тытса паратпăр-ха пĕрре, – тет чышкисене чăмăртаса.

- Çук, - хутшăнать калаçăва Нинук. – Ун пек юрамасть. Эпĕ унпа, Тулай Иванĕпе, хам калаçса пăхатăп. Вăл ман тăван вĕт. Мучи эпир мĕн тунине ăнланмасть. Ача-пăча вăййи тет. Кĕтӳ çӳретмелли вырăн хăвармастăр тет. Ара, чăн та, çырма тăршшĕпе йывăç лартса тухсан выльăхсене ăçта çӳретĕпĕр-ха эпир?

Хĕрачапа пĕрле ыттисем те шухăша каяççĕ. Ĕлĕкрех Самать патĕнчи уйра курăка шăварса ӳстермелли уй пулнине те ас тăваççĕ-ха вĕсем. Çав таса уй мĕншĕн пĕтнине кăна ăнланмаççĕ. Пĕтерекенĕсем пулнă-çке. Такамсем пăрăхĕсене вăрласа кайнă. Ачасем лартнă йывăççене пĕтерекенсемех мар-ши вĕсем, çав çынсем?

- Выльăх çӳретмелли вырăн та тăвăпăр. Ятарлă çаран уçатпăр. Шурта, акă, курăк шăвармасăрах лайăх ӳсет. Шывне кăна кăшт типĕтмелле. Ирригаци теççĕ-и-ха?

- Тĕрĕс, - ырлать ку шухăша учитель. Халĕ вара хунав сыхлама тухатпăр.

Пĕр ушкăн ача, çавна çеç кĕтнĕ тейĕн, икĕ çырма пуçĕ еннелле кĕпĕрленсе шкул пахчинчен самантрах тухса кайрĕ. Унта пĕве вĕт-ха! Эх, шутлать кашни, эх, кĕретпĕр те шыва, тытмалла вылятпăр. Çăвĕ те кăçал пит шăрăх тăрать. Чуна шыв чăххи пек шыва чăмса кăна тупма пулать пек туйăнать. Калас пулать, икĕ çырма пуçĕ патне çитес тесен Сăхăт шывĕ урлă каçмалла, Тишле текен вырăнпа иртмелле. Вара тин пысăк пĕве патне çитсе тухатăн. Пĕви пысăк. Ун таппинче тĕпсĕр çăл куç тапса тăрать. Шывĕ çавăнпа пуль тап-таса.

Пĕр ушкăн ача чăтса тăраймарĕ, çитес тенĕ çĕре çитеспе ĕрĕхтерсех чупса кайрĕ. Чупнăçемĕн хăшĕ-пĕри кĕпе-йĕмне хывса пырать. Кам маларах чупса çитсе шыва сикет теççĕ пулинех. Ванюк чи малта. Хĕрсем хыçаларах юлнă. Чăмпăлт-чампăлт! сиксе пĕтрĕç чупса çитнĕ ачасем шыва. Шыв çийĕн халь тытмалла вылякан ачасен чăй-чайĕ кăна илтĕнсе тăрать. Çакна таçта аякка юлнă Хĕветĕр Хилипччă та илтет.Васкать хăй. Ача хыççăн ăçта ĕнтĕ ĕлкĕрсе пырăн? Учитель питĕ кăмăллă. Акă темиçе çул вăл ачасем пулăшнипе Сăхăт тăрăх вăрман ўстерет. Икĕ çырма пуçĕнче ку ĕç пушшех те ăнассăн туйăнать. Анчах такамсем вăрмана кĕрсе каяççĕ те йăлт ватса тухаççĕ. Тин çеç ўссе çитнĕ хурăнсене милĕклĕх тесе касса йăвантарса яраççĕ. Хамăр ялсемех ĕнтĕ, урăх кам пултăр, шутлать ватă çын. Камне те чухлать. Çав Тулай Иван йăхăсемех пуль, урăх кам пултăр. Çавсем тулайран куçса килнĕ. Ял йăли-йĕркине ниепле те йышăнасшăн мар. Малашне те кун пек пулсан, тен, шутлать вăл, каçхине сыхлама тухма тивет.

Учитель утса çитнĕ çĕре ачасем шыва кĕрсе те тухрĕç. Тĕпсĕр çăл куç тавра пуçтарăннă та çўçĕсене хĕвел çинче

типӗтсе лараççӗ. Хӑшӗ-пӗрисем ӳпӗнсе чӗрӗ те сиплӗхлӗ шыва ӗçсе пӑхаççӗ.

- Çак шыва ӗçекен паттӑр пулать тет, - пуçлать таçтан илтнӗ пӗр юмах Ванюк.

- Тетӗн хӳри кӗске, тет, - пӳлет ун шухӑшне Çтаппан. Çавра куçӗ хӗсӗк. Тем кансӗрлет пулинех ӑна.

- Эпӗ ку халапа кӑна мар, шывне те ӗненетӗп, çавӑнпа эпӗ те ӗçетӗп, - Нинук та пӗшкӗнсе шыв ӗçет.

- Эпӗ вара пачах урӑхла халап илтсе, - каллех пӳлет Çтаппан. – Кам ку шыва ӗçет – качака пулать.

Ку пурне те килӗшет. Пурте ахӑлтатсах кулса яраççӗ те çӑл куç хӗрне упаленсе пырса шыв ӗçеççӗ, качака пек мекеклетеççӗ. Çат! тутарса çав вӑхӑтра, Çтаппан çӑл куçа аякрах та мар выртакан чул таткине пӑрахать. Шыв сирпӗнӗвӗпе йӗпеннӗ ачасем чалт! çеç айккинелле сиксе ӳкеççӗ. Çтаппан ахӑрса ярать. Анчах ачасене ку пӗрре те килӗшмерӗ, курӑнать. Кушака кулӑ, шӑшине куççуль тенӗ евӗр Çтаппан çине пурте ун-кун пӑхкаласа илчӗç те – сасартӑк ӑна пур енчен те ярса илсе шыва печӗç. Шывран шӑмпӑртаттарса тухакан ачана курсан пурте хальхинче хӑйсем ахӑрса кулса ячӗç. Пуринчен ытла Нинук кулать. Ун кулли шӑнкӑрав сасси пек илтӗнет. Мӗншӗн апла кулнине вӑл хӑй анчах пӗлет пуль. Ванюк та ун çине кӑшт тӗлӗнерех пӑхса илчӗ. Тен, каччӑ та чухларӗ. Ара, Çтаппан пӗрмай Нинук çумӗнче явкаланса çӳрет мар-и?

- Ну, эпӗ сире, куншӑн ахаль хӑвармӑп, - шӑл витӗр сӑрхӑнтарса калать Çтаппан.

Ачасене ку каллех ахӑрттарса ярать. Халь тин вӗсене ним те кирлӗ мар. Халь вӗсем пӳрне кӑтартсан та кулма хатӗр.

Халӗ ӗнтӗ вӗсем, таса шыва ӗçсе вӑй пухнӑскерсем, темле тӑшманпа та кӗрешме пултараççӗ. Çавӑнпа савӑнаççӗ. Çӑл куç

кăна темле пăтранса хуралса выртрĕ. Анчах уни-кунине никам та асăрхамарĕ. Учитель те çитрĕ. Хĕветĕр Хилиппчча вĕсене вăрман тавра тăратса тухрĕ. Калас пулать, аякрах та мар ют ял кĕтĕвĕ те çӳрет. Тулай Иванĕ те акă çырма тăрăх çаврăнса çитет. Ял кĕтĕвĕ Сăхăт тăрăх çӳресе тăранса çитеймест. Çавна пула кĕртет те кĕтӳçĕ выльăха, тăрантăр тет. Ăнланма пулать. Çапах та, кăна кашни ача пĕлет, енчен те лартнă пĕр йывăça пĕтĕмпех упраса ӳстернĕ пулсан кунта тахçанах, Сăхăт тăршшĕпех, вăрман кашласа лармалла. Халь вара вăрман вырăнне çара çырма. Çу шăрăх тăрать те пур-çук курăкĕ типсех кайнă. Çавна пĕле тăркачă пĕрех ачасем хытă тăраççĕ. Хăйсем лартса ӳстернĕ вăрмана никама та кĕртесшĕн мар.

Хурала, ку хăй тĕллĕнех пулса иртрĕ, Нинук Ванюкпа пĕрле лекрĕ. Мĕншĕнне, тен, чухлама та пулать, каччăпа хĕр пĕр-пĕрне килĕштнеринине тĕрĕссипе пĕтĕм ял пĕлет.

Акă вăл çăтмах пуçламăшĕ, – шутлать çамрăк çын. – Кашни йывăç ăна пурнăç йывăççи пек курăнать. Мĕн-ха вăл йывăç? Нимех те мар пек. Темле пĕлĕтелле кармашнă туна тата хĕвел еннелле ыткăннă çулçăллă туратсем кăна. Çапах та кунта темле вăрттăнлăх пур пек. Ахальтен мар-çке-ха халăх киремет йывăççисене пурнăç йывăççисем вырăнне хурса пуç çапнă. Ахальтен мар Библире те çырса кăтартнă тăрăх çав йывăç çăтмахра ӳснĕ пулать. Ырăпа усал йывăçĕ тенĕ ăна. Çĕр çинчи пĕрремĕш çынсем Адампа Ева çав йывăç çимĕçне çине пулать те... ырăпа усала уйăрма пуçланă, çын пулса тăнă. Йывăç çĕрпе пĕлĕте кăна мар, йывăç çынна турăпа çыхăнтарса тăрать пулмалла, – аташсах каять тем те пĕр шутласа пыракан Ванюк. Юнашар утса пыракан Нинукпа кун пек шухăша пайлама вăтанать, ыйтсан кулса вилĕ тет. Çапах та пырсан-пырсан, пĕр чĕнмесĕр пыраймастăн вĕт-ха, ыйтрĕ-ыйтрех.

- Нинук, - темшĕн такам илтесрен хăранă пек пăшăлтатса ыйтать Ванюк пĕр пысăк кăна йывăç тĕлне çитсен. – Нинук, эсĕ çак йывăççенче мĕн куратăн?

- Вĕсем мана темле хăйсем тĕллĕн пурăнма пултаракан чĕрчунсене аса илтереççĕ. Никамран та ним те ыйтмаççĕ. Парас тесен вара пĕр иккĕленмесĕр çимĕçне те, сулхăнне те йăлтах пама хатĕр. Йывăç хĕрарăма аса илтерет. Ачине те хăех çуратса пырать. Пурнăç пуçламăшĕ вăл, пурнăçа тăсаканĕ те. Тен, малашлăхĕ те!

- Каларăн та вара, - каçса кайсах кулать Ванюк? - Ку тĕнчере, апла, çынсем те юлмĕç.

- Кун пек пурăнсан, тен, юлмĕç те. Мĕншĕн тесен çын хăй ларакан турата касать. Вара турачĕпе пĕрлех персе анать. Акă, пăх, мĕн туса хунă кунта!

Куç умĕнче темле хăрушă ӳкерчĕк. Тин çеç паркаланса ӳссе çитнĕ çамрăк хурăна такам тĕпренех касса янă. Милĕклĕх

пултăр тенĕ ĕнтĕ. Ешĕл турачĕсене иртнĕ. Хурăнăн шăммишакки кăна выртса юлнă.

Хурланчăклă ачасем ним тума аптранă енне йăвантарса янă хурăн туни çине пырса ларaççĕ. Хурăн касакансене пĕр енчен ăнланма та пулать пек. Ара, Ванюк хăй те мунча хутсан лапка çине хăпарса ларса хурăн милĕкĕпе мĕн вăйран кайиччен çапăнма юрататъ. Хурăн сиплĕ, хурăн сăваплă, хурăнра леш тĕнчене кайнă ватăсен вăйĕ, чунĕ. Ахальтен-им çимĕк кунĕ çăва çинчи хурăн милĕкĕпе çапăнса çăвăнса тасалнă тет пирĕн мăн асаттесем. Хальхи масарсем те вĕт йăлт хурăнлă. Милĕкне çеç касмаççĕ. Çылăх теççĕ пулас. Кунта вара юрать тет! Ах, мур илесшĕсем!

Лараççĕ çапла шутласа икĕ çамрăк. Пуласлăх çинчен шутлаççĕ. Мĕнле пурăнĕç пулас ачисем? Ванюк ашшĕ каланă тăрăх тахçан Сăхăт тăршшĕпех вăрман пулнă. Пĕр ĕмĕр тăршшĕнчех вĕт, асăрхăр, пирĕн асаттесем çав вăрмана пĕтернĕ те хунă. Ас тăвать-ха, Ванюк та, Макарсен йĕтемĕ патĕнче Микки сăртĕнче темиçе хăлаçлă юман ларатчĕ. Халĕ вăл та çук. Вăл юмана хăçан кам касса янине Ванюк ас тумасть. Ку хурăна касса яраканне те камне пĕлмест. Кăнтăрла мар, курăнать, касса янă çак ешĕл хурăна! Каçпа, çынсем курман, çӳремен чух.

- Акă мĕн, - калать хăй шухăшне ача. – Ку йывăççене касакана пирĕн каçпа сыхламалла пулать. Тухатпăр-и, каçхи сунара?

- Тухмасăр! – килĕшет Нинук. Вăл та питĕ тарăхнă. Тарăхасса тарăхнă-ха та, анчах амăшĕ ирĕк парĕ-и-ха ăна çĕр хута кунта пĕр çамрăк кăна каччăпа çӳреме.

Калас пулать, Нинукăн амăшĕ, Марье аппа, калама çук кăмăллă хĕрарăм. Çапах та, хĕрĕ каçпа килте çук чухне урама пĕрре кăна мар тухса пăхать. Амăшĕн чунĕ канăçсăрланать.

Ачи çумра пулсассăн вара – лăпланать. Çакна Нинук питĕ лайăх чухлать. Ара, пĕрре кăна мар ыйтса кайма тивнĕ те! Акă пĕринче кӳршĕ яла спектакль лартма тесе кайнăччĕ. Шкул ачисем хĕлле çапла ялтан яла концертсем лартса çӳретчĕç. Пĕччен мар пулсан та питĕ-питĕ хытарса каласа кăларса ячĕ ун чухне амăшĕ. Çавăнпа пăшăрханать хĕр. Кунта та пĕччен мар та... Анчах пĕччене марри хăй пĕр каччă!

Çак шухăшсем хăвăрт кăна вĕлтлетсе иртрĕç пуçĕнче. Хĕр пĕр хăраса та иккĕленсе илчĕ. Куçĕ касса янă хурăн çине ӳкрĕ. «Çук, – каллех тарăхса кайрĕ вăл, – хурăнсене пĕтме памастпăрах!».

Ытти ачасем, вĕсем пекех хурала тухнăскерсем, ăçта мĕн туса çӳренине те чухламарĕç Ванюкпа Нинук. Кĕтӳ янă хыççăнах кĕлт-калт каçхи апат çырткаларĕç те калаçса татăлнă пекех пĕр вăхăт тĕлнех укăлча умĕнче тĕл пулчĕç. Нинук амăшне кинона каятăп тесе каласа хăварчĕ. Ванюк, паллă, ним те каламан.

Çуллахи хĕвел майĕпен анать пулсан та тахăш вăхăтра таврана тĕттĕм чаршав карса илнине ачасем сиссе те юлаймарĕç. Вăхăчĕ те пулмарĕ. Ванюк кăвайт чĕртес терĕ. Хăрăк туратсем пуçтаркаларĕç те канма тĕпсĕр çăл куçĕ çумнех пырса ларчĕç. Таврара шăплăх хуçаланать. Ăшă. Пăчăхса çитнĕ Ванюк выртсах шыв ĕçет. Пĕрре кăна мар асăрханă, çак çăлри шыва ĕçсессĕн, таçтан темле хăватлă вăй кĕрсе каять. Хальхинче те ача хăйне сасартăках паттăр пек туйса илчĕ.

- Килтĕр кăна кунта хурăн касма, - тет вăл хĕр умĕнче паттăрланса. – Эпĕ ăна час тăн кĕртсе илетĕп.

- Çук, - ун пек тивместпĕр, тет, хĕрĕ. – Эпир ăна ăнлантарса кăна парăпăр.

- А, мĕн ăнлантарса парасшăн вара эсĕ çав хурăна шеллеме пĕлмен анкă-минкĕне? Вăл вĕт нимĕн те ăнланмасть. Ăна, анрана, милĕк кирлĕ мĕн! Кай та кас урăх çĕртен...

- Ăçтан кастăр-ха вăл – урăх çĕртен? Урăххи ăçта тет?

- Чăн та, - шухăша каять ача. Ял йĕри-тавра урăх ниçта та хурăн кати курăнмасть. Милĕкĕ вара кирлĕ. Ванюк хăй те мунчара ешĕл те сиплĕ милĕкпе питĕ реххетленет. Ашшĕ вара ун пĕр вунă хут та çапăнать пуль. Юрать-ха хурăнĕ вĕсен - картишĕнчех сарăлса ларать те – милĕкне темĕн чухлех килтен тухмасăрах хатĕрлеме пулать. Килте хурăн çуккисен вара мĕн тумалла тет? – Акă мĕн, - тет вăл сасартăках. – Вăрă текенскерне, эпир ăна милĕкне хамăр касса парăпăр!

- Мĕнле, апла? – ăнланмасть хĕрача.

- Ак çапла, - тет те арçын ача çумри пĕр хурăн тăррине упăте пек йăпăр-япăр хăпарса каять. Хĕр тĕлĕнсе кăна пăхса тăрать. Часах ун умнех тенĕ пек милĕклĕх каснă хурăн турачĕсем вĕçсе тенĕ пек персе анма тытăнаççĕ. Тем самантрах ача, çамрăк çав, хурăн турачĕсене иртсе те пăрахрĕ. Хĕр вĕçсе аннă туратсене купаласа пычĕ. Акă пĕр хурăнранах хĕл каçмалăх милĕк пулчĕ те!

Акă халĕ милĕк хатĕрлесе ĕшĕннĕ икĕ çын купа çине канма тесе выртнă та кашни хăй шухăшне шухăшлать. Вĕсем шăпланса выртнине кура катари шăпчăк вăранать. Вăл та вĕсен шухăшнех тăсать пуль, ши-ши! шăхăрать. Ачасен чунĕ çав вăхăтра таçта кайса кĕрет. Чунсăр вĕсем халь. Икĕ кĕлетке кăна. Чунĕ вара шăпчăк пулса вĕçсе кайнă, шăпчăк пулса юрлать. Пĕччен мар тата. Акă вăхăт нумай та иртмерĕ, хурăн катинче шăпчăксен хорĕ юрлама пуçларĕ. Тĕнче, хăй теме пула савăннипе, каçса кайса тем калать, тейĕн. Тӳпери çăлтăрсем халь-халь талса анаслăн ялтăраççĕ. Тен, персе те анаççĕ пулĕ, анчах тулли уйăх çути йăлт хупласа хунă та çăлтăр ӳкни

курӑнмасть. Мӗн ӳкни! Ванюкпа Нинук ҫӑлтӑрӗ тӳпере-ха! Вӗсем ӳкиччен халь нумай пурӑнмалла... Хурӑн ҫав ҫутӑ ҫинче кӗмӗл тӗслӗ хӗрупраҫӑ пек чалтӑртаттарса тӑрать. Уйӑх тӑкса тӑран сӗтлӗ ҫутӑ айӗнче ҫав хӗр шыва кӗрет пек. Асамлӑ шывӗ пуҫӗнчен пуҫласа куҫа шартаракан шурӑ-шӑрӑ ури патнех йӑпӑртаттарса чупса анать те сасартӑках йӗп чиксен те куҫ курман тӗттӗм мӗлке ӑшӗнче ҫухалать. Ҫакӑ тӗлленчӗк каччӑна ӑнтӑхтарсах ярать.

Хӗр те анрасах кайнӑ курӑнать. Унӑн пуҫӗнче те хурӑн шухӑшӗ. Анчах вӑл ӑна урӑхларах курать. Хурӑн ӳсет-ӳсет те кайран вутӑ пулать. Ҫулӑмӗ унӑн питӗ хӗрӳ. Пӗр ҫунма пуҫласан кӗрр! кӑна хыпса илет. Хӗр те ҫапла. Ун чӗри ӳссе ҫитнӗ хурӑн пек ҫунать. Ҫапла пулма ӑна питӗ канлӗ, лайӑх. Татах та татах ҫунас килет. Хӗл тӑршшӗпе, ҫук – пурнӑҫ тӑррршшӗпех ҫапла ҫунса ӑшӑтса пурӑнас килет ун ҫынсене. Пуринчен малтан ашшӗпе амӑшне, ял ҫыннисене... Ҫунать хӗр, ҫунать... Хӑй мӗншӗн ҫуннине те чӑнласа пӗлсе ҫитерейместь. Ҫав вӑхӑтра шӑпчӑксен хорӗ питӗ вӑйланса ҫитрӗ те темле хӑй пӗр хӑватлӑ симфони пек янӑрама тытӑнчӗ. Ҫакна каччӑпа хӗр те илтрӗҫ. Чӗрисем шӑпчӑксемпе пӗрле чӑнласа юрласа ячӗҫ. Чӗре варнех кӗрсе ларчӗ ҫакӑ. Ҫук, ҫут ҫанталӑк хӑватлӑн кӑна юрату пӑтине чӗренех ҫапса кӗртсе лартнӑ вӑхӑтра вӗсем кӗлт те пулин хускалмарӗҫ. Мӗнле хытса выртнӑ ҫаплипех выртрӗҫ хурӑн милӗклӗх каснӑ пӗр купа ҫинче. Халь тин ӗнтӗ вӗсем ҫак пӗрлӗхрен нихӑҫан та уйӑрӑлаймӗҫ, ҫут ҫанталӑкпа ялан пӗрле пулӗҫ.

Шатӑрт! тутарчӗ ҫав вӑхӑтра такам каҫса кайса юрлакан катара. Вӑрӑ! Вӑрӑ килнӗ. Ҫут ҫанталӑк илемӗпе ӑнтӑхса выртакан ачсем самантрах тӑна кӗчӗҫ. Япӑрт! сиксе тӑчӗҫ те ним хӑрама пӗлмесӗр сасӑ илтӗннӗ енне ыткӑнчӗҫ. Каҫхи вӑрӑ вӑл хурах пусма та пултарать вӗт-ха! Ӑҫта унта! Ун-кун

шутлама вăхăт пулмарĕ. И-ях! тесе кăшкăрса siksе тухрĕç Ванюкпа Нинук уйăх çутиллĕ хурăн уçланкине. Кăна кĕтмен хура мĕлке пек арçын хăранипе хутлансах ларчĕ. Хирĕç тăма тет-и? Таçтан хуп-хуран курăнакан катаран сиксе тухнă ачасем ăна хăрушă тискер кайăксем пекех курăнчĕç пулĕ? Аллинчи пуртă хăех тухса ÿкрĕ...

– Руки вверх! – кăшкăрать арăсланса çитнĕ Ванюк. – Хăйне халь вăл вăрçăри паттăр пек туять.

– Кам эс? – ыйтать хĕр питне пытаракан çынран. Пытаратни-пытармастни, пăхмасăрах паллă, ку çын – Тулай Иванĕ.

Ачасем ăна тĕрткеле-тĕрткелесех хăйсем паçăртарах ларнă купа çине туртса антараççĕ. Арçын хирĕç тăмасть. Ăçта унта! Хăранипе вăл халĕ те сиксе чĕтрет. Ăт, сана хурăн милĕкĕ тесе çÿре кунта! Чĕлхесĕр пулса юлатăн вĕт. Кăшт сывлăш çавăрса илнĕ çын тин хăй умĕнче камсем ларнине тавçăрса илчĕ.

– Э-э-й, мĕн эсир, мĕн туса çÿретĕр кунта? Хăратса вĕлеретĕр вĕт.

– Хурăн касакан тискер кайăка тытма тухрăмăр. Акă лекрĕ те алла. Ыранах сана пĕтĕм халăх умĕнче сут тăватпăр.

– Ун пек намăс ан кăтартăрах! – тилмĕрет Тулай Иванĕ, – Мунча кĕме милĕк хатĕрлес терĕм те, эпĕ мĕн, йывăçĕсем ÿссе кайрĕç те – çÿле хăпараймастăп çав.

Ку тĕрĕс ĕнтĕ. Хурăнсем çамрăкрах чухне ял çыннисем вĕсене милĕклĕх тесе иртсех тăчĕç. Çавна пулах пулĕ хурăнсем питĕ хăвăрт та яштака ÿсрĕç. Халь тин, чăн та, ешĕл вулăсем çÿле кайнă та...

– Акă мĕн, Иван мучи, – тет мĕн тумаллине ăнланса илнĕ ача. – Эпир эсĕ килессе пĕле тăркача сана валли хурăн

милĕкĕх кассах хутăмăр. Акă, пĕр купа, ил. Сана валли кăна мар, малашне ял çыннисем валли те касса парăпăр. Пурте хĕл каçмалăх милĕклĕ пулччăр. Эсĕ те, Иван мучи, сывлăхлă пул!

– Тавах, тавах! – тет ним калама аптраса ӳкнĕ ватă çын. Çапса пăрахаççĕ пулĕ тенĕччĕ. Çупкă вырăнне çу çитереççĕ.

– Ай, аван! – савăнса каять Нинук. – Вăл та Ванюк ватăна çапса пăрахать пуль тесе питĕ хăраса ӳкнĕччĕ. Тата Тулайсем тăван лекеççĕ те – ăна питĕ аван мар пулчĕ. – Атя, эпир сана ăсатсах яратпăр. Ан хăра милĕкĕсене те çĕклесе çитерсех парăпăр.

Ку шухăш Ванюка та килĕшет. Ватă çын чĕнмест. Тем măкăртатнă пек кăна илтĕнет ачасем милĕксене мучин вăрăм кантрипе çыхнă вăхăтра. Нумай кирлĕ-и, акă вĕсем виççĕн катаран тухрĕç уйăх çутиллĕ сукмакпа ялалла танккарĕç. Танккарĕç тени тĕрĕсрех. Мĕншĕн тесен темле пит çутă пулсан та мĕлкеллĕ. Çутă ӳкмен ланкашкасем курăнмаççĕ. Çав тĕлте ура лĕнках каять. Танкăлтаттарать. Нинука, вăл хыçалтан утса пырать те, кулăшла пек курăнать. Анчах хĕр кулмасть. Ун пуçĕнче тепĕр курăну...

... Вăл хурăн. Ӳссе-ӳссе кайнă. Ун çине никам та хăпараймасть. Ун патне çынсем милĕк касма килеççĕ те ун-кун пăхкаласа тăраççĕ. Ешĕл туратсем питĕ çӳлĕ пирки милĕк касаймасăрах каялла килĕсене саланаççĕ. Хурăн та хурланать. Милĕкне вăл питĕ кастарасшăн. Анчах мĕнле майпа тет? Уй-уй! тет хăй сисмесĕрех саспа ыттисем пекех танкăлтатса пыракан хурăн пулса тăнă хĕр. Вăррăмсене анчах ытларах та аяккарах вĕçтермелле. Вара кашни çул çĕнĕ пĕчĕк хурăнсем шăтса тухĕç, ӳснĕçемĕн милĕк касмалăх пулĕç. «Апла, апла, – уççăнах каласа ярать ĕмĕтленсе пыракан хĕр, – ӳснĕ пĕр хурăнсемпе юнашар тепĕр хурăн кати ӳстермелле. Илтетĕр-и?» Тăп чарăнаççĕ малта

пыракансем. Илтмесĕр. Каçхи шăплăхра шăппăн каласан та илтĕнет.

– Чăн та, – тет Ванюк, хăй те çак ыйтупа анраса пынăскер. Кĕркуннепе хурăн вăрри пуçтарăпăр та Сăхăт тăршшĕпе тепĕр ката ÿсмелĕх акăпăр. Тепĕр çул тата, тепринче те...

– Пĕрисем ватăлса çитнĕ çĕре теприсем кăтраланса ÿссе пырĕç, – пытараймасть хăй савăнăçне хĕр. Кăлтăр-кăлтăрр! кулса ярать. Каçхи шăплăхра ку кулă тĕлĕнмелле асамлă илтĕнет. Хыçа юлнă шăпчăксен хорĕнчен те ирттерет. Ку асамлăха çамрăксем кăна сисеççĕ пулĕ çав, ватти вара каллех тем мăкăртаткаласа илет.

– Тем çав, тем çав, ун пек пулсан аванччĕ те. Выльăхсем пĕтереççех пуль.

– Выльăхсем мар, çынсем пĕтереççĕ! – хĕрÿленет каччă. – Хĕшĕ-пĕрисем вĕсенчен те тен...

– Тавлашмастпăр, – хутшăнать хĕрача. – Мĕн тăвас тенине пурпĕрех тăватпăр. Пирĕн таврара та çăтмах пек çут çанталăк пулĕ. Нижерпе Сăхăт тăрăх садсемпе катасем ÿссе ларĕç. Çырма тăршшĕпех пĕвесем. Пĕвесенче çап-утă пулăсем. Пĕвесем хыçĕнче пĕчĕк гидроэлктростанцисем. Утса уçăлса çĕремелĕх сукмаксем. Ик айккипе чексемпе ларса канмалăх тенкелсем...

- Сем-сем-сем-сем! – ехĕлтетсех кулать мучи. Ăна та чун кĕчĕ пулас. Кун пек пулсан вара ĕçлеме те кирлĕ мар. Çăтмахри пек ĕçсе-çисе кăна пурăн.

– Ха! – кулса яраççĕ çамрăксем. – Ĕçле-ĕçле çи! Ха! кăшкăрать ахрăмлăн Сăхăт çырми. Ахăртнех вăл та ку харсăрсемпе пĕрле ĕçлесшĕн. Вăл та çăтмахлă пуласшăн.

Çимĕк хыççăнах шкул ачисем биологи учителĕ ертсе пынипе пĕтĕм ял халăхне хурăн милĕкĕ касса пачĕç те

акатуйне хатӗрленме тытӑнчӗҫ. Тӗпсӗр кӳлӗ патӗнчи хурӑн кати вара шакла пуҫлӑн ларса юлчӗ. Ҫавӑ питӗ пулӑшрӗ те ӑна. Унсӑрӑн...

Ҫил-тӑвӑл

Актатуй тесен ват карчӑк та хускалнӑ тет. Аслӑ классенче вӗренекенсем Сӑхӑтпуҫ вӑрманне ушкӑнланса каяҫҫӗ. Нимех те ҫук ӗнтӗ унта ҫав вӑрманта, анчах, тен, тем пур та... Ахальтен мар чӑтӑмсӑррӑн кӗтеҫҫӗ вӑл ваййа. Ӗлӗк чух вӑййӑра вӑй виҫнӗ, ухӑран та пенӗ тет. Халӗ тин лаша чуптаркаласа пӑхаҫҫӗ. Кӗрешкелҫҫӗ тепӗр чух. Волейболла тесен вара кашни ҫулах ялпа ял тупӑшаҫҫӗ. Ванюк та ял командинче. Юлташсем пӑшӑрханса ҫеҫ тӑраҫҫӗ. Вӗсен те выляса илес килет. Мижерсем вӗсем нихҫан та маххӑ паман тесе кӑшкӑркаласа тӑраҫҫӗ. Ҫапла килсе тухрӗ те – Ванюксем ҫӗнтерчӗҫ. Ярмӑркка тӑрӑх кӑштӑ ҫӳрекелерӗҫ те ҫӗнтерӗве уявлама тесе тӗпсӗр ҫӑл куҫӗ патне каяс терӗҫ. Ку шухӑш пурне те килӗшрӗ. Ара, унтах пӗве, хӑтлӑ, хӑнӑхнӑ тата...

Уявласси мӗнӗ, шӑрӑх та, шыва кӗрсе реххетленнӗ хыҫҫӑн хӗвел ҫинче хӗртӗнсе выртатчӗҫ вӗсем, таҫтан е тахҫан тем шӑхӑрни илтӗне пуҫларӗ. Тӗлӗрсех кайма пуҫланӑ Ванюк куҫне уҫрӗ. Тӗлӗнмелле ӳкерчӗк. Тӗпсӗр ҫӑл куҫӗ ҫийӗн темскер ҫӑмӑллӑн кӑна ҫаврӑнма пуҫларӗ те ҫӳле-ҫӳле хӑпарса кайрӗ. Тӗтӗм е сӗрӗм пек япала пулчӗ ку. Ачасем те илтрӗҫ ҫакӑ сасса. Самолет вӗҫет пулӗ тесе, пуҫӗсене ун-кун пӑркаласа пӑхрӗҫ. Нимӗн те курӑнмарӗ. Лӑпланчӗҫ. Ванюк та тин ҫеҫ мӗн пулса иртнине манса кайрӗ. Куҫӗ ун Нинукӗннипе тӗл пулчӗ. Чӑлтӑрр! ҫуталса кайрӗ каччӑ чӗринче темӗскер. Хӗр куҫӗ

тĕпсĕр çăл куç пек тарăн та таса. Курнăçем курас килет, пăхнăçем вăй кĕрсе пырать… Ĕçĕччĕ çапла асамлă куç вăйне каччă, тĕпсĕр çăл куçри таса та техĕмлĕ шыва ĕçнĕ пек ĕçĕччĕ… Кĕлетки те Нинукăн, ну, чисти гимнасткăнни пекех. Шыва кĕмелли костюмпа çеç тăрса юлнă хĕр, паллах, каччă хăйне манса кайсах ун çине кăна пăхса выртнине питĕ лайăх туять. Анчах хăй мĕн туйнине нимпе те кăтартмасть. Ăна темшĕн ку питĕ савăнтарать. Тутлă пек темле. Телейлĕ пек. Намăс та мар. Мĕн намăсĕ? Мĕн пĕчĕкрен пĕрле ӳснĕ те. Пĕрле вылянă, ĕçленĕ, апат çинĕ, çывăрнă та… Халиччен çапла хитреленсе кайнине вара вăл пĕрре те курман, асăрхаман. Кăкăрĕ тата, темле ту пек çĕкленсе тăрать! Çапла шутласа илчĕ те каччă тин аванмарланса кайрĕ. Юрамасть терĕ кун пек шутлама. Хĕр кӳренме пултарать.

Акатуй кунĕ питĕ лăпкă, шăрăх тăрать. Кăнтăрла та иртрĕ, час киле каймалла шутлаççĕ ачасем. Кăшт тепĕр хут шыва кĕрсе тухас-и тесе шутласа тăракан Ванюк сасартăк вăрман хыçĕнчен темле хура пĕлĕт хăвăрттăн çĕкленсе килнине курчĕ те тăп чарăнса тăчĕ. Çав вăхăтрах шăплăха çурса тем шăхăрса ячĕ. Хаяр сывлăш хумĕ харăссăн килсе çапрĕ. Хурăн кати хашăлл! сывласа илчĕ. Сывласа илчĕ те шăтăр-шатăрр! хуçăлма тытăнчĕ. Ачасем таврa тем пысăкăш туратсем самолетсем пек кармашса вĕçсе иртеççĕ. Куç курми тусан çĕкленчĕ.

– Выртăр, çĕре выртăр! – кăшкăрса ячĕ Ванюк. Хăй вара ăçталла тармаллине чухласа илеймесĕр ун-кун чупкалать. Уçă вырăнта пулсан лайăхрах пек.

Шари! çухăрса ячĕç хĕрсем. Ял еннеле тарма тытăнчĕç. «Вырт!» - терĕ çумранах чупса иртен Нинука Ванюк, хăй çумне туртса антарчĕ. Çĕре ӳкмен пулсан вĕсене çав самантрах таçтан вăрмантанах вĕçсе килнĕ турат çаклатса каятчĕ пулĕ.

Лап! турĕ тепĕр тем пысăкăш йывăç хĕрпе каччĕ выртнă çĕрпе юнашарах. Юнашарах! Лăштăр-р! хупласа хучĕ вĕсене тем пысăкăш турачĕ. Шăпланчĕ. Унччен те пулмарĕ шартлаттарса аслати кĕрлеттерсе ячĕ – витререн тăкнă пек çумăр çума пуçларĕ. Халь тин вăл питĕ çапса çăвать, утма та памасть. Хĕрпе каччă, йывăç айĕнчен йăраланса тухнăскерсем, хӳтлĕх шыраса пĕр хурăн айне чупса кайса тăчĕç. Усси çук. Турачĕсене милĕклĕх тесе иртнĕ хурăн шыв ярать. Çумăртан хуплаймасть. Аслатиллĕ çумăрта йывăç айне тăма хушмаççĕ тата. Аслати çапать. Çапах та вăрманта халь ăшăрах пек. Хурăнран ярса илнĕ хĕр халь унран тем тусан та хăпас çук. Каччă хĕре çумăртан хупăрлас тесе хăй кĕлеткипе хупăрларĕ. Çавăнпа Нинук аптрамарĕ. Таçтан ун чунĕнче тăвăлтан хăранине пăхмасăрах калама çук пысăк хаваслăх çуралса çĕкленсе илчĕ те ăна тем калаттарса çухăрттарса ячĕ. Хăй те ас тумасть мĕн кăшкăрнине. Ванюк каланă тăрăх вăл темле никам илтмен, темле «или-кили, кай!» тесе кăшкăрнă имĕш. Кайран каласа кулса вилетчĕç çамрăксем. Çил-тăвăллă çумăр айĕнче вара пачах урăхла. Витререн тăкнă пек çăвакан çумăр шуралнă темле стена пек курăнать, утма памасть. Çавна пула çыпçăнса тăнă та ĕнтĕ хĕрпе каччă хурăн çумне. Çавă пулăшать. Хĕр вара, çил-тăвăл килĕшнĕрен-ши, хавасланса тăрать. Ачасене вĕсене мĕн, шӳтлесе пултăр. Акă вăл Ванюка тĕртсе ячĕ те çумăр айĕнче ташлама пуçларĕ. Ку хăй çумăрчăкла вылянă чухнехи пек пĕр асам пулчĕ. Калама çук хитре пирĕшти пĕр вăхăт вĕттĕн-вĕттĕн чупрĕ, тепĕр вăхăтран путек пек тринк-транк сикрĕ. Ванюк та чăтса тăраймарĕ. И-ях! тесе кăшкăрса ячĕ те ăмăрткайăк пек хĕр тавра çаврăнма тытăнчĕ. Ку ташă калама çук хитре пулчĕ пулас. Ытти çамрăксем те таçтан, йывăççсем хыçне пытанса тăнă пулинех, уçланкăна сиксе тухрĕç те çумăр лашлаттарса çунине

пăхмасăрах авалхи чăваш ташшине яра пачĕç. «Ай-а рай-а, айа-райа-рай-йа!» илтĕнет пек пĕр вĕççĕр кĕвĕ çумăр ташшинче. «Ăт, ку акатуй-тăк акатуй!» – шутлаççĕ ташша çапакан çамрăксем. Пĕлмеççĕ-ха вĕсем çил-тăвăл мĕн туса хунине. Ялта кашни пӳрт тăррисĕр тăрса юлнă, пӳрт умĕнчи йыăçсене, çутă юписене йăлт йăвантарнă, пралукĕсене татса пĕтернĕ. Анчах кун çинчен халлĕхе тĕпсĕр çăл кусĕ патĕнче ташлакансенчен нихăшĕ те пĕлмест. Çут çанталăк вăйĕ акатуйпа пĕр килнĕ те – çамрăксене савăнтарать.

Пĕр уйăха яхăн пуль тăрмашрĕ ял халăхĕ, çил-тăвăл мĕн сиен кӳнисене пĕрех пĕтĕмпех юсаса пĕтерейменрĕ. Кашни киле çутă кĕртнĕ çыççăн, пӳрт тăррисене хупласан тин лăш! пулчĕç. Халь тин каллех юратнă хурăн кати патне пухăнчĕç ачасем. «Мĕн пулса тухрĕ-ха ку?» – теççĕ. Хальхинче Хĕветĕр Хилипччă та пĕрле. Вăл кунта мĕн пулса иртнине пĕлетех ĕнтĕ.

– Тăвăл пирĕн таврара кăна çӳренĕ. Юнашар ялсенче пĕр çил те çĕкленмен, – пуçларĕ хăй урокне учитель. – Ку çеç те мар, пур çĕрте те питĕ шăрăх тăрать, ниçтан пĕр пĕлĕт татки шуса килни çук. Çумăр кунĕнче те çаплаччĕ. Акатуй кунĕ тӳпе янкăрччĕ вĕт!

– Янкăрччĕ, – теççĕ ачасем учитель ăçтарах шуçтарса пынине ăнкараймасăр.

– Апла, ку тăвăл пирĕн ял тăвăлĕ кăна. Вăл пирĕн ялтан тухнă.

Кун пек шухăш ачасене анратсах пăрахать. Чăн та, тап-таса тӳперен сасартăках çил-тăвăл йăтăнса анать, тем чухлĕ шыв тăкăнать. Ăçтан тет кун чухлĕ çумăр. Атлантика енчен нимле циклон та кусса килмен. Ытти таврари ялсенче çумăр çуман.

– Эль кӳллинчен тухнă пулĕ. Çавăнтан тухсан çумăр питĕ вăйлă пулать теççĕ, – тĕшмĕртем пекки пулать Ванюк.

– Мĕн ухмаххи, – кулать Çтаппан. – Тен, калăн, çак пĕчĕк çăлран? Ачасем пурте кулса ярççĕ.

– Ним кулăшли те çук кунта. Ку çăла эпĕ тахçантанпах сăнатăп. Пĕрре те ахаль çăл мар вăл. Тĕпсĕр çăл. Авал пирĕн ял çыннисем вĕрен ярса пăхнă тет. Тем чухлĕ ярсан те вĕçне янă чул тĕпне çитеймен тет, – темле çулпа чуптарать учитель.

– Тетĕн хўри кĕске тет, – каллех пăсланать Çтаппан. – Учитель пулсан та хăвăр темле халапсене ĕненетĕр. Вĕсене каласа кăтартса пирĕн ăса та пăтрататăр.

– Кашни халапрах мĕнле те пулин тĕшĕ пур. Халап ахаль çуралмасть. Ун никĕсĕ пур. Çавна шыраса тупасшăн эпĕ. Ăна тупас тесен вара пысăк пĕлў кирлĕ.

– Çумăрĕ-мĕнĕ ку, чăнах та, питĕ усал пулчĕ. Эль кўллинченех тухрĕ пулĕ, – халăх шухăшĕ хыççăн каять Нинук. – Пăр çапмарĕ те, пĕрех йалт ватса пĕтерчĕ.

– Асăрхарăр-и эсир, – пўлсех калать Хĕветĕр Хилипччă. – асăрхарăр-и?

– Мĕне? – харăссăн ыйтать класс.

– Турачĕсене иртмен йывăççем кăна хуçăлнă. Çил вăйне хăйсем çине илнĕ те персе аннă. Çара туратлисем шăхăрса кăна ларнă.

– Авă ăçтан тухнă апла çав шăхăрнă сасă! – шăхăрсах кăтартать Çтаппан. Ачасем каллех кулаççĕ.

– Кулă мар-ха кунта, – каять шухăша учитель. Ун хыççăн шкул ачисем те шухăша путаççĕ.

Ванюк та шухăшлать. Ун куçĕ умĕнче темшĕн Çтаппан шăл йĕрни, çăл куçа чул пăрахни тухса тăрать. Татах та темскер пур пек. Анчах мĕнне тавçăрса илме хĕн. Тăвăл умĕн çăл çийĕн тем мăкăрланнă пек ас тăвать ача. Мĕне пĕлтернĕ-ши вăл? Тĕпсĕр çăл пурнăçĕпе çыхăнман-ши ку тăвăл? Ку çăл куç та ял енчен пăхсан Эль кўлли енчех. Тен, пирĕн ялти çăл

куçĕ Эль кӳллипе çыхăннă? Калаççĕ-çке, ку та халап анчах та, калаççĕ-çке Эль кӳлли Хура тинĕспе çыхăннă тесе. Ун тĕпĕнчен карап ванчăкĕсем тухаççĕ пулать. Апла, тен...

– Тăвăл ниçтан та мар, тĕпсĕр çăл куçран тухнă! – саспах персе ярать хăй шухăшне ача.

Кăна илтсен пĕр ушкăн ача тата хытăрах кулса ярать. Пуринчен ытла Çтаппан ахăрать. Хырăмĕнчен тытсах йăваланать çĕр тăрăх.

– Ну, каларан та вара эс! Ха-ха-ха! Çак юшкăнлă пĕчĕк çăлран çавăн чухлĕ шыв епле çĕклентĕр. Çилĕ тата! Йăлт хуçса пĕтерчĕ вĕт!

– Ненай çав, – текелет учитель.

– Атьăр-ха, атьăр! Пырса пăхар мар-и çăл куçĕ патне? – чĕнет пурне те Нинук. Темшĕн ун пĕрмай Ванюк хутне кĕрес килет. Вăл тĕрĕс каланă пек туйăнать. Хăй çапла мĕншĕн хăтланнине вăл пĕрре те чухламасть.

Çавна çеç кĕтнĕ тейĕн. Пурте чупса тенĕ пек тĕпсĕр çăл куçĕ патне пырса пăхаççĕ. Пăхаççĕ те хăраса каялла чакса каяççĕ. Пăл-пăл! тутарса юшкăнланса юхса выртакан пĕчĕк çăл вырăнĕнче тап-таса та çав вăхăтрах, питĕ тарăн пулнипе пуль, хуп-хуран курăнакан пысăк кӳлĕ выртать. Çийĕпе пĕчĕк хумсем кăтраланса выляççĕ. Таврара шăп. Никам та пĕр сăмах та калаймасть.

– Нивушлĕ çак пĕчĕк çăлтан тухрĕ вара ку тăвăллă çумăр? – шăппăн, темрен хăраса калать Хĕветĕр Хилипччă. – Мĕн сăлтава пула?

– Ваттисем калани, апла, тӳрре тухать, – халăх ăслăлăхне пĕтĕм чунран туйса илсе калать Нинук. – Тепĕр чухне эпир ахалех ĕненмесĕр тăратпăр. Тĕшмĕш тетпĕр. Акă, пирĕн ял халăхĕ çĕр кăвапине, икĕ çырма пуçне, килсе ларнă тет. Чăн та, акă, парк çумĕнчех çĕр путнă вырăн пур. Туй халăхне

çăтнă тет-и? Вăл вырăн питĕ хăрушă! Киремечĕ те... икĕ çырма пуçĕнче!

– Халапласа кайса шутласан. çĕр-Аннемĕрĕн çамки те, çăварĕ те, кăкри те пур, – хĕрача шухăшне малалла тăсать Ванюк. Пирĕн Çĕр – хăйĕр организм. Микки сăртне выртса тăнласан, çĕр чĕри тапнине илтме пулать имĕш! Эх, ман юлташăм Антон хуларан каникула килсе çитеймерĕ, вăл географ, тем те пĕлет, мĕн те пулин хушса калатчех ĕнтĕ.

– Мĕнле килмен, килнĕ вăл! Сана курас тесе вара пĕрре те хыпса çунмасть, – йĕкĕлтешет Çтаппан. Антон аслашшĕпе пĕрле вите тăррине витнине те пĕлет, шарламасть. – Эсир каланисем тĕрĕс пулсан, апла, Çĕр планета та чĕрĕ организм пек ăс-тăнлă килсе тухать. Ăçтан чĕрĕ тата ăслă пултăр вара вăл çак тăпра? – Урипе тăлт! тапать ашкăнчăк ача. Унтан теме пула тарăхса кайса ури айĕнчи чула илсе çĕре шаплаттарса çапать. – Ку йăлтах вилĕ япала! Мĕн пултăр вăл вилĕ япалапа? Унпа эсĕ кирек мĕн ту, уншăн пулсан пурпĕрех.

– Вилĕ тетĕн! Çавăнпа, апла, эсĕ чулпа çапрăн-и? Çĕре ыраттармасть терĕн-и? – Ванюк куçĕ умне Çтаппан çăл куçа тем пысăкăш чул пăрахни сиксе тухать. Йăлт сирпĕтсе пĕтерчĕ ун чухне. – А-а! сасартăк тĕшмĕртсе илет ача – Эсĕ мар-и-ха вăл, çăла чулпа çапаканни! Çавна пула вĕт çăл çилленчĕ! Чĕрĕ мар пулать? Çĕр чĕрĕрен те чĕрĕ. Акă вăл хăй çиллине мĕнлерех кăтартрĕ!

Кун пек каланă хыççăн пурте хăраса-хăраса çăлран тата аяккарах чакса каяççĕ. Çтаппан тин çеç çĕре чулпа çапрĕ мар-и-ха? Акă вăл çилленĕ те – пурне те çăтса ярĕ. Çĕр çăтнă вырăн кунта, тесе калĕç вара кайран. Пĕр ушкăн ашкăнчăк ачасене çăтнă тейĕç. Хăшĕ-пĕрисем хăйсем сисмесĕрех ăçта тарса çухалма май килет-ши тесе ун-кун пăхкалама тытăнаççĕ. Çав вăхăтра тата, çил çĕкленчĕ-и, таçтан темле шăхăракан сасă

тухрĕ. Унччен те пулмарĕ – пĕр ушкăн ача кашкăртан хăранă пĕр кĕтӳ сурăх пек ял еннелле тапса сикрĕ. «Эсир ăçта таратăр?» – тесе учитель кăшкăрни те вĕсемшĕн халь ним те мар.

Хула ачи

Антон юлташĕсемпе пĕрле пулас тесе хыпса çунать пулсан та чунне хытарсах аслашшĕ мĕн каланине чунтан парăнса тăвать. Тумасăр? Вите тăррине сӳсе кайнă, ватă çын унта хăпараймасть. Антоншăн пулсан вара ку ним те мар. Сирсе пăрахнă хăмасене чылайăшне çапла тăрăшкаласа çапса тухрĕ те вите тăррине канма тесе ларчĕ.

Кунтан, çӳлĕ çĕртен, аякка курăнать. Йĕри-тавра уй-хир, икĕ вăрман, Сăхăтпа Нижер шывĕсем. Тĕлĕнмелле хитре. Икĕ çырма пуçĕнче ачасем лартнă вăрман. Анчах мĕн ку? Тĕпсĕр çăл куç енчен пĕр ушкăн ача ĕрĕхтерсе чупса тухрĕ те пĕр чарăнмасăр тусан кăларса яла кĕрсе çухалчĕ. Тепĕртакран, вăхăт нумай иртрĕ-и, хапха умĕнче Антон! тесе кăшкăрни илтĕнсе кайрĕ. Ку Ванюк пулчĕ. Юлташĕ патне чупса çитрĕ çитрех. Пашкана ернĕ ача тем каласа ăнлантарать. Анчах ăна Антон та, ун аслашшĕ те ним чухлĕ те ăнланмаççĕ.

– Çăл çăтать, çĕр çăтать! – темле тӳрех ăнланса илме те май çук сăмахсем тин хăлхана кĕчĕç.

– Мĕн, мĕн? Илтĕнмест, – тет çӳлте ларакан Антон.

Аялтан япăх илтĕннĕрен Ванюк вите тăррине хăпарса кайрĕ. Халь тин тата уççăнрах каларĕ.

– Çил-тăвăл мĕнрен тухнине пĕлтĕмĕр, – ăнлантарчĕ хыпăнса ӳкнĕ ача. Унтан хăйсемпе мĕн пулса иртнине васкаса

каласа пачĕ. Ку калава Антон аслашшĕ те илтрĕ. Кхм-кхм! текелет итленĕçем. Антон чĕнмест. Унтан тем аса илнĕ пек пулать.

– Вăхăт çитрĕ, апла, – тесе хушса хурать Антон. Хăй темле питĕ вăрттăн шухăшлă. Тем пĕлет вăл, чăн та.

– Мĕн вăхăчĕ çитрĕ? – ним те ăнланмасть Ванюк.

– Тавăру вăхăчĕ. Ку вăхăта тахçантанпах кĕтеççĕ. – хальхинче ку сăмахсем тата вăрттăнтарах янăраса каяççĕ. Ачана, халь çеç Çтаппан çĕре чул çапса хăратни çитмест, Антон каланинчен тата хăрушăрах пулса каять. – Çĕр планета ахаль япала мар, вăл тем пысăкăш кристалл, – малалла тăсать хăй сăмахне хулари тусĕ. – Вăл питĕ хăвăрт шутласа илме пултаракан машина, хăйне майлă питĕ пысăк компьютер. Кăна халĕ наука питĕ лайăх çирĕплетсе парать. Çĕр кашни япалана, кашни пулăма ас туса тăрать. Кайран кирлĕ пĕтĕмлетӳсем тăвать. Çăл тавра тухнă çил-тăвăл та çав пĕтĕмлетӳ пулма кирлĕ,

– Кхм-кхм! – текелет Антон аслашшĕ. – Çĕре, чăн та, кӳрентерме юрамасть. Эпĕ, акă, çĕр чавас умĕн, кирек мĕн калăр та, кĕл тăватăп, çĕртен ăна хускатма хăйнăшăн каçару ыйтатăп. Çĕре ăна ăнланас пулать. Вăл сассăр кăшкăрать пулать, анчах ăна илтекен çук.

– Тĕрĕс, питĕ тĕрĕс калатăр, асатте! Çĕр çине сурма та юрамасть! Хулари çĕр сывлаймасăр выртать. Ăна йăлтах асфальтпа хупланă. Çавăнпа вăл ăна йăлт çуркаласа таткаласа пĕтерет. Çавăншăнах хула çыннисене тусанпа чыхăнтарать. Асфальтне вара, асфальтне йăлт сурса вараласа пĕтереççĕ. Пăхма намăс. Çĕр мĕнле чăтать тулькăш?

– Хулара пĕлместĕп те, пирĕн ялта вара таса. Çапла-и, Михха мучи? – мухтанам пекки тăвать Ванюк.

– Тасарах ёнтĕ, çавăнпа кунта канма тесе килетĕп те. Ялта лайăх. Лăпкă. Шăп. Хулари пек мар. Тин сунă сĕте ĕçни хăйех мĕне тăрать. Ман Машка мĕнле пурăнать унта, асатте?

– Чиперех. Кĕтӳ яриччен нумай юлмарĕ, чăт кăштах. Енчен те, пит ĕçес килсен, акă, сивĕтнĕ сĕт пур, час илсе тухатăп.

– Илсе тух-ха, апла. Ăш хыпрĕ. Акă ку вите тăррине эпир Ванюкпа час витсе пăрахатпăр.

Ват çын кăштăртаткаласа киле кĕрсе кайрĕ. Çамрăксем хăма çапма тытăнчĕç. Шап та шап! тутараççĕ. Хăмисем сарлака та ĕç хăвăрт пырать. Хайсем шухăша путнă. Пĕр сăмах та чĕнмеççĕ.

– Пĕлетĕн-и, тусăм, енчен те Çĕр çапла шутлама, туйма пултарать пулсан, тен, ăна урăхларах пĕтĕмлетӳ тума хистемелле? Вăл пире тăвăлпа мар, юратупа тавăртăр, – хускатать сăмахне Ванюк.

– Шутлав машинĕ мĕн шутласа пама ыйтатăн, çавна шутласа парать. Енчен те çĕр планета хăйне майлă компьтер пулсан, апла, вăл мĕн тумаллине йăлт ăнланать. Кăтартса çеç парас пулать.

– Мĕнле сăмахпа каласа кăтартса пама пулать-ши вара ăна?

– Кăна вара пĕлместĕп. Компьютер цифрăсене кăна ăнланать. Çĕрĕн те хăйĕн сăмахĕ пур пулĕ?

– Пур, пур! Мĕнле çук пултăр? – мăнукĕсене пулăшасшăн чупкалать тин çеç пĕр курка сĕт йăтса тухнă мучи. – Эпĕ çĕрпе кашни кунах калаçатăп-иç! Вăл мана ăнланать. – Мучи çӳллĕ çамкине пĕркелентерет. Шап-шур çӳçĕ хăйĕн çил вĕрнипе арпашăнса пĕтнĕ. Çавăнпа та вăл темле асамçă пекех курăнать. – Акă паян эпĕ ăна мĕн калаттăм, пĕлетĕр-и?

– Мĕн-н?! – теççĕ харăссăн анраса кайнă çамрăксем. 21 – мĕш ĕмĕрте çĕрпе калаçакан çынна курма питĕ интереслĕ. Тен, вăл çĕр чĕлхине пĕлекен пĕртен пĕр çын. Урăх çук. Аслашшĕ çĕрпе калаçма пултарнинчен пуринчен ытла мăнукĕ тĕлĕнет.

– Кала-ха, апла, кала пĕр-икĕ сăмах. Эпир те итлесе пăхар.

– Мĕнех. Акă, итлĕр. – Мучи çĕр çине чĕркуçленсе ларчĕ, куркари сĕтне çĕр çине кĕлт тумлатрĕ. – Тавах сана, тăван çĕр, пире çуратнăшăн, анне пек пăхса ӳстернăшăн. Яланах пулăхлă пул, çăкăр-тăварсăр ан хăвар. Эпир вара сана хисеплĕпĕр, юратăпăр, мĕн кирлине йалт парăпăр. Пуç çапатпăр, ан пăрах хăвăн ачусене. – Ватă çын виçĕ хутчен çĕре ӳксе пуç çапрĕ, куркари сĕте тутанса пăхрĕ. Унтан куркана вите тăрринче çак асам ĕçе пăхса ларакансене тăсса пачĕ. – Ĕçĕр, эсир те. Пехил пулать.

– Асатте, эсĕ мĕн, çак сăмахсене çĕр ăнланчĕ тетĕн-и? – сĕте сыпкăмăн-сыпкăмăн ĕçсе хирĕçлет Антон. – Çĕр вăл çын мар, компьютер. Эпир те, сăмах май, ăнланса пĕтермерĕмĕр. Çĕр ыйтни мĕн вара вăл?

– Апат, çĕр апачĕ. Урăх мĕн пултăр? Акă эпĕ кĕлĕ умĕн сĕт тумлатса патăм, çĕр пулăхлă та тулăхлă пултăр тесе кашни кунах ăна эпĕ шăвaратăп, тислĕк хурса паратăп. çуркуннепе вара ана çине лавĕ-лвĕпех тислĕк кăларатăп. Çĕр çакна питĕ лайăх ăнланать.

– Тислĕк хывнине ăнланма пулать пуль-ха. Кунта çĕр çаврăнăшĕ пурнăçланса пырать. Мĕн чухлĕ илнине каялла тавăрса паратăр. Вара çĕр, кăшт ытларах парсассăн, лайăхлансах пырать. Кăна ăнланма пулать. Анчах та кĕлĕ сăмахĕсем мĕне пĕлтереççĕ? – Ача шухăша путать. Ванюкпа Михха мучи те шутлаççĕ. Çĕр те, тен, шутлать. Картишĕнче шăп. – Акă мĕн! – кăшкăрсах ярать Антон. Сăмахĕсем вĕсем çĕр

моделĕ вĕт! Çĕр çаврăнăш моделĕ. Çын чăн малтан çĕре сăмах каласа евĕрлет. Асăрхарăр-и, кĕлĕре тырпул туса илни кăна мар, чӳк туса тавăрса пани те пур. Чӳкĕ, çăкăр-тăвар хывни, символ кăна. Чăнни – тислĕк хуни, çĕре тăранмалăх апат пани. Çавна евĕрлесе парать те кĕлĕ. Ăнт!

Кун пек ăнлантарса пани пурин кăмăлне те каять. Капла туни çĕре çаратни мар ĕнтĕ вăл. Халĕ, акă, пĕрмаях пĕлтерсе тăраççĕ, унта та кунта катастрофа. Çĕр çилленет. Выçă вăл. Мĕн пуррине йăлт туртса илеççĕ те унран, çийĕнчен тата лач! тутарса сурса хураççĕ. Кăна çын мар, çĕр те чăтаймасть. Çавна систерсе «вăхăт çитрĕ!» тесе каларĕ те Антон. Хулара çав пĕтес вăхăт çитни паллăрах пуль çав. Ялта ун пекех мар.

Шухăшлав малалла пырать. Икĕ çамрăк вите тăрринче шак та шак! тутараççĕ. Шухăшĕсемпе, çӳлте лараççĕ те, таçта çити вĕçеççĕ. Антон Çĕр-компьютерпа мĕнле ĕçлемелли пирки, Ванюк вара Çĕртен çĕнĕрен çăтмах тума ыйтса пăхасшăн.

– Енчен те çĕрпе тĕрĕс ĕçлесе пырсан эпир çĕр çинче çăтмах туса хума пултараятпăр-и? – пĕлтерет вăл биологи учителăн шухăш-ĕмĕтне. Çав райри пурнăç йывăççине те тепĕр хут тавăрса парас килет ман тăван халăхăма тепĕр хут. Унсăрăн ытла та усалланса ухмахланса кайрăмăр.

– Ненай, – тет мучи. – Çăтмах вăхăчĕсем иртсе кайрĕç пулĕ вĕсем. Пурнăç йывăççи тесен, Самать патĕнче уйра халĕ те пĕр хурама ларать. Çавă ĕнтĕ вăл, пурнăç йывăççи тени! Анчах ун патне халь тин никам та пырса кĕлĕ каламасть, чӳк тумасть. Ватă хăй. Çапах та ăна никам та пырса тĕкĕнмест, касмасть. Апла, халăхра çав эсĕ калакан ăнлав, пурнăç йывăççи тени, упранса юлнах. Çăтмахĕ вара... Çăтмах вăл ĕçлесен кăна пулать. Ĕçлес пулать. Вара тин сĕтел ури авăнмалăх апат-çимĕç пулать. Тавралăх та татах илемленет.

– Ку тĕрĕс пуль, анчах та Çĕр-планета хăй те ухмах мар терĕмĕр, вăл та çав çăтмах çулне шырать пулĕ. Ĕлĕк-авал çын хăй ухмахлăхĕпе, пĕтĕм технипе килсе çапиччен çут çанталăк, паллă, ирĕклĕрех сывланă ĕнтĕ вăл. Халĕ те сывласшăн. Çакна ăнланса илни пире те, çĕре те пулăшатех. Эпĕ сисетĕп, час тем пулать пек. Çĕр-Анне вăранчĕ.

– Тем пекехчĕ. Анчах çав вăхăт пĕрех ырă сăмах каласа ĕçлемесĕр çитеес çук. Çавăнпа та...

– Çавăнпа та çав кĕлле эпĕ те каласа пăхатăп, – тет вите тăрринче сиксе аннă Ванюк. Антон, атя, эс хирĕç мар-и?

Акă тĕнчере нихçан пулман пулăм. Икĕ арçын ача çĕр умне чĕркуçленсе ларнă та кĕлĕ тăваççĕ. Мĕн калаççĕ, паллă мар. Чăвашăн ун кашнин хăйĕн кĕлли тет. Канон çук. Ку енĕпе вăл питĕ ирĕклĕ. Антон компьютерпа калаçнă пек калаçать пуль. Ванюк çăтмахра ӳсен пурнăç йывăççине ыйтать. Ватти те кĕл тăвать. Вăл çамрăксене сывлăх ыйтса кĕл тăвать, нумай пурăнччĕр тет. Мăнукĕсем çапла ăслă тăнлă-пуçлă, ырă кăмăллă та ĕçлĕ пулнишĕн савăнать мучи. Ванюка та мăнук выраннех йышăнать. Ара. кашни çул мĕн пĕчĕкрен Антонпа пĕрле вăл. Хулари тусне ял пурнăçне хăнăхма вĕрентрĕ. Халь тин Антон тем тума та пĕлет. Çурт тăвас тесен çурт тăвать. Раствор çăрать, кирпĕч хурать, чул кăларать. Утă вăхăчĕ çитсен вара ниçта кайса кĕме пĕлмест. Уттине те çулать, тавăрса типĕтет, сип-симĕс курăка çак вите тăррине кĕртет. Ĕне кĕтӳ тесен, кĕтĕве те каять. Машка сĕтне юрататъ те кĕтӳрен килнĕ ĕнене пĕр мих чĕрĕ утă çулса парать. Антонăн, мĕн калас, туман ĕç çук, алли пырать ун. Кăмăлĕ те пит хитре. Çавăнпа та ватă çын икĕ тусшăн пит савăнать, ыр сунать. Ку çамрăксем тăван çĕре нихçан та сутмĕç, ыттисене те çĕре çĕмĕрме памĕç, тет вăл.

Акă вĕсем кĕл туса пĕтерчĕç пулас та тем калаçса пÿрте кĕрсе кайрĕç. Тем самантран Ванюк темле кĕнеке йатса тухрĕ. Уçкаласа пăхрĕ те çаплипех вула-вула килнелле танккарĕ. Тепĕртакран Антон та кулкаласа тухрĕ. Вите тăрри витсе ывăннă мучи канма выртрĕ пуль. Антон пĕчченех. Акă вăл сасартăк сип-симĕс курăклă картиш варрине йăванса кайрĕ те лăпланса выртрĕ. Икĕ аллине ик айккинелле сарса пăрахнă хăй, куçне кăвак пĕлĕтелле тинкернĕ. Савăк ăна, канлĕ халь çĕр ытамĕнче. Апла, хула ачи тин тăван çĕрне тупрĕ пулать. Унпа пĕр пулса кайса вăй илет те акă вăл Çĕр-планетăпа компьютерпа калаçнă пек калаçма пуçлать. Çав калаçу çапла çĕр кăкăрĕ çинче канлĕн кăна выртнă чухнех пуçланчĕ мар-и?

Протоценоз

Çил-тăвăл хыççăн чылай вăхăт иртрĕ. Шкул ачисем йăлана кĕнĕ йĕркепе çĕнĕ катана выльăх ватасран тесе хурала çÿрерĕç, шкул пахчинчи йăрансене ÿстерчĕç. Кашнинчех вĕсемпе пĕрле Антон та пулчĕ. Тăваттăн çÿрерĕç вĕсем. Антон, Ванюк, Çтаппан тата Нинук. Икĕ çырма пуçне те темиçе хутчен шыва кĕме кайса килчĕç, анчах нихăшĕ те тĕпсĕр çăл патне тек пырса пăхмарĕç. Хăрарĕç пулать. Ку ютшăну чылая пыратчĕ-и, калама та хĕн. Эльпуçĕнче та Мишерти пек тăвăллă çумăр тухнă тенине илтсен, чăтаймарĕç çăл куçĕ патне кайса килме шут тытрĕç. Чăнласах хăраççĕ пулас, пĕр сас кăлармасăр, шиклĕн кăна ура пускаласа утса пычĕç çамрăксем çав асамлă вырăн патне. Мĕнле-ши? Тĕпсĕр çăл куçĕ вара тĕлĕнмеллипех тĕлĕнтерчĕ. Вăл ĕлĕк мĕнле пулнă çаплипех тăрса юлнă. Хум вылятса выртакан таса та тарăн пысăк кÿлĕ вырăнне куçа пăл-

пăл! туса тăракан шыв юххи тăрăнчĕ. Юшкăнланса кайнă хăй. Ĕлĕкхи пекех. Ванюк мĕн ас тăвасса çаплаччĕ вăл. Тĕпсĕр çăл каллех юшкăнпа тулса ларнă. Йĕри-тавра вара! Йĕри-тавра, кăна чăн малтан Антон асăрхарĕ, калама çук симĕс курăк шăтса тухнă. Тата ку курăкĕ темле нихçан курманни!

– Мĕн япала ку? – ыйтать Антон. – Эпĕ кун пек курăк курман. Ятне те пĕлместĕп. Калас пулать, ачасем таврара ӳсекен кашни курăк ятне пĕлеççĕ. Сахал мар вылянă курăкла. Вăййи çапла. Кашни ача тĕрлĕ курăк татса килет те пĕрин çав курăк ячĕсене каласа тухмалла пулать. Пĕлмессерен çĕр ăшне пĕкĕ аврипе шĕвĕр патака çапса кĕртеççĕ. Тепĕр чухне, курăк ячĕсене пĕлменрен ĕнтĕ, вăл çĕр ăшнех çапăнса кĕрсе каять. Ăт, çав çĕр ăшнех кĕрсе кайнă шĕшлĕне пĕрре кăна мар шăлпа туртнă Антон. Ун чухне çĕрĕ те çăвара кĕрет. Çавăнпа та çĕр тутине ача питĕ лайăх чухлать. Халь тин асăрханă курăк ятне вара вăл пĕлмест. Каллех çĕре çапса кĕртсе лартнă шĕвĕр патака шăлпа туртма тивет-и?

– Чăн та, – Нинук курăка çăлса пăхать. Сăмси патнех илсе пырса шăршлать. – Ай-уй! Пит тутлă шăршлă ку, çемçе тата.

Ачасем пурте алăра нихçан та тытса курман курăка татса шăршласа пăхаççĕ. Ванюк, те юрать те юрамасть текелесе, çыртса та пăхать. Тути те лайăх пек. Çтаппан курăка урипе тапса тăпăлтарать.

– Тупнă курăк... Курăк курман-им? Курăк-тăк курăк. Ун пекки, курăр, тем чухлех шăтса тухнă.

– Ан тив! – тет Нинук. – Ку ахаль курăк мар. Ку сиплĕ курăк. Вăл тинтерех çеç шăтса тухнă пулас. Ĕнер мар виçĕм кун эпир хурала тухнă, кун пеккине асăрхаманччĕ.

– Акă мĕн, – аса илет Антон. – Машка каякан кĕтӳ кунтах çӳрет, ĕне питĕ тăранса киле пуçларĕ. Пахчари курăка çулса парсан та çимест. Сĕчĕ вара... питĕ тутлă пек.

– Тулай Иванĕ те питĕ мухтанать тет. – хушса хурать Нинук. – Ĕнесем халь питĕ тăранса килеççĕ. Эпĕ лайăх кĕтӳçĕ, уншăн мана эрех памалла тесе калать тет. Кĕтĕве катана кĕртме пăрахнă-ха вăл. Тен, çак курăка çисе тăранаççĕ выльăхсем?

– Ха-ха-ха-ха-ха! – юри кулам пекки туса кулать Çтаппан. – Тен, ку сирĕн Аслă çаран пулать. Хăй тĕллĕнех, шăвармасăрах ӳссе тăрать. Ĕнисем те çимесĕрех тутă пулаççĕ. Çулма та, акма та, типĕтме те кирлĕ мар – хăй тĕллĕнех ӳссе тăрать. Ха-ха-ха!

– Мĕн терĕн, хăй тĕллĕнех! – пĕшкĕнет çĕр çумне Ванюк. – Пăхăр-ха, пăхăр, курăк хăй тĕллĕн тенĕ пек питĕ хăвăрт ӳсет. Эпир калаçса тăнă вăхăтра вăл пĕр шит пуль ӳснĕ. Кун пек вăрăм марччĕ вăл. – Ванюк курăка татса малтанрах татнипе танлаштарать. Чăн та, тем самантра курăк чылай ӳснĕ. Ку куç кĕрет.

Аптраса ӳкнĕ ачасем шăп тăраççĕ. Ванюка тахçан каланă кĕлĕ сăмахĕсем аса килеççĕ. Вăл Антонпа тата Михха мучипе пĕрле кĕл тунă чухне çĕртен хăй тĕллĕнех хăвăрт ӳсекен курăк пама ыйтнăччĕ. Вăл ыйтнине никам та илтменччĕ. Ăна вăрттăн кăна шалти саспа ыйтнăччĕ. Ара, çăтмахри курăк вăл хăй тĕллĕнех пĕр вĕçĕмсĕр ӳсет-иç! Антон пусĕнче вара çĕр çаврăнăшĕн моделĕ çаврăнать. Курăк айĕнчех темле юшкăн выртнине вăл кăна асăрхарĕ-ха, çак юшкăнтан килмест-и ку пулăм? Юшкăн вăл питĕ пулăхлă. Авалхи чăваш несĕлĕсем çырма икĕ пуçĕнче пурăннă чухне, Месопотами теççĕ-и халь, çакăн пек юшкăнлă çĕр çинче тырпул туса илнĕ тет. Çавăнтах пулнă мар-и-ха Библире çырса хăварнă çăтмах çĕр? Çĕр

çаврăнăшĕ, çĕр çаврăнăшĕ! çаврăнать ача пуçĕнчи шухăш. Нинук вара илем пирки шутлать. Эх, епле илемленсе каять пуль Сăхăт çырми ку курăк ярса илсен. Халĕ вăл кĕтӳ иртмессерен тусанпа мăкăрланса тăрать. Типĕ, çара, чăнкă... Йывăç та лартса пăхнă унта. Каймасть. Ку курăк, тен... Çтаппан та питĕ тĕлĕннĕ. Айван та вилĕ текен çĕр каллех тем çуратса парать. Анчах ача пуçĕнче ку чĕрĕлĕх мар, пач урăххи хуçаланать. Кăна, чăн пулсан, алла мĕнле çавăрса илме пулатьши, шутлать вăл. Курăкĕ питĕ хăвăрт ӳсет пулсан питĕ пысăк кĕтӳ те кĕртсе яма пулать. Курăкĕ ӳссех тăрĕ, ĕнисем мăнтăрлансах пырĕç... Çтаппан вара вĕсене сутса укçа тăвĕ. Лайăх ку!

– Акă мĕн! – тет çĕнĕ хуçа. – Эпĕ кĕтӳçĕ пулатăп. Çак курăкпа тăрантарса нумай-нумай ĕне ĕрчетĕп те пасара кайса сутса нумай укçа тăвăп. Ку ĕçе урăх никам та ан кĕрештĕр. Эпĕ хам.

Кун пек пĕр кĕтмен çĕртен тунă пĕтĕмлетӳ ачасене култарса ярать. Мĕн хуçи? Малтан ку пулăмăн сăлтавне тупас пулать-ха. Тен, вăл ку пĕрре те ырра мар. Усала, тен, ку?

– Кунта, чăн та, темле майсем уçăлса пыраççĕ пулас, – тет Ванюк. – Курăк çăтмахри пек ӳсет. Акă эпир ĕмĕтленсе тăнă вăхăтра вăл татах ӳснĕ. – Ача тепĕр ывăç курăк татса танлаштарса пăхать. Курăк татах ӳснĕ...

– Апла, ку, – хăвăрт шутлать компьютер хуçи, – ыранччен пирĕн çӳллĕш ӳсет. Вара мĕн тумалла тет унпа? Тен, чăн та, Çтаппан калашле, кĕтӳ кĕртмелле... Сĕтлĕ пулатпăр.

– Ан калаçăр, ӳстĕр! – вылятать куçĕпе хĕр. – Кунта авлхи мезозойри пек тем çӳллĕш курăк ӳстĕр!

– Ĕнесем динозаврсем пек çӳреччĕр! – ашкăнчăклăн аталантарать хăй шухăшне Çтаппан.

Кăна илтсен пурте ахăлтатса кулса яраççĕ. Атьăр-ха, теççĕ, эпир те çăл куç шывне ĕçсе пăхар, тен эпир те Улăп пек ӳссе кайăпăр. Кула-кула ачасем ӳпĕнсе çăл шывне ĕçеççĕ. Тем, пит ӳсни курăнмасть. Вĕтĕрех. Анчах чунĕсемпе кусем чăн Улăпсем. Хăйсене хăватлăн туяççĕ. Ара, кашнин хăйĕн ĕмĕчĕ те-ха. Ĕмĕтрен асли вара вăл мĕн пултăр?

Каçхине, паллă, ĕнесем каллех питĕ тăранса килеççĕ. Тăвăл хыççăн икĕ çырма пусĕнче курăк ешерсе кайни çинчен ялта халĕ ĕнтĕ пурте пĕлеççĕ, кайса та пăхĕччĕç, анчах каç пулса килни кансĕрлет. Килти ĕçсем те пур, вĕсене курăк курма тесе пăрахса тухса каяймăн. Çавăнпа та ял халăхĕ пит хыпăнса ӳкмерĕ. Çумăр лайăх лӳшкенĕ, паллă, курăк çумăр хыççăн хăвăрт ӳсет. Ыран кайса пăхăпăр терĕç те, çывăрма выртрĕç.

Хĕветĕр Хилипччăн кăна ыйхă килмерĕ. Ачасем ашшĕ-амăшĕсене кăна мар, мĕн пулса иртнине чăн малтан биологи учителне каласа панă пулнă. Хăй куçпа курман пулин те ачасем калани питĕ курăнчăклă курăнса выртрĕ. Икĕ çырма пуçĕ. Вăл вырăн мĕн ĕлĕкренпе хăй асамлăхĕпе палăрса тăнă. Темле аваллăхлă вырăн. Ахальтен мар пуль çав чăвашсем, кашни ял çапла, икĕ çырма пуçне пырса ларнă. Масарĕсем те икĕ çырма пуçĕнче. Авалхи шумерсенченех тухнă пулас ку йăла-йĕрке. Вĕсем те икĕ çырма пуçĕнче пурăннă пулать. Ку пĕрре. Тепре çав вырăн питĕ юшкăнлă пулнă. Унта тырпул туса илме, выльăх ĕрчетме меллĕ. Тĕпсĕр çăл Эль куӳллипе, Хура тинĕспе, тен, апла, Вăта тинĕспе те çыхăннă тени тата питĕ интереслĕ. Халăх халапĕнче тем пур пек туйăнать. Архетип, теççĕ-и-ха? Халăх пĕрре пуçа кĕрсе ларнă шухăша нихăçан та пăрахмасть. Ламран лама куçса пырать çав шухăш. Мĕнле шухăш? Мĕнли пултăр, паллă, çав авалхи икĕ çырма пуçлă вырăна пур çĕрте те курасси, унта авалхи пек

пурнасси... Вăл вырăн çăтмах пек пулнă. Пĕр пилĕк пин çул каярах çавăнта реххетленсе пурăннă чăвашсем. Çав вырăна, апла, ниепле те манса каяймаççĕ пулать! Çак кĕтмен шухăш учителе кравать çинчен çĕклесе тăратса лартать. Каяс, тет вăл, халех кайса пăхас çав тĕле. Çуллахи каç кĕске, çитнĕ çĕре çутăлать те. Учитель тăхăнчĕ те çула тухрĕ.

Ванюкăн та ыйхи килмерĕ. Унăн хăйĕн шухăшĕ. Тата вăл çав çăлри шыва ĕçнĕ хыççăн каллех хăйне питĕ вăйлă туять. Тем туса хурас пек шухăшласа выртать вăл. Çав юшкăнпа усă курса, ăна таврари уйсене хывса тухсан, тырпул тухăçне ӳстерме пулать пек туйăнать ăна. Акă еплерех ӳсет курăк. Халь ĕнтĕ вăл ир енне Ванюк çӳллĕш те пулчĕ пулĕ. Халь тин, тен, ăна çулса пăрахмалла та силос тумалла. Вара ĕнесем хĕлле те сĕт лайăх антарĕç... Типĕтсе хурсан та аванччĕ... Юшкăнĕ, юшкăнĕ вара ăçтан? Сиплĕ тата хăй!

Антон та çывăраймарĕ. Вăл та ыттисем пекех çил-тăвăл тупсăмне шырарĕ. Çавăн чухлĕ шыв куç пек пĕчĕк çăлтан тапса тухни, пĕтĕм таврари уйсене вăйлă çумăр çутарса шăварни тĕлĕнтерчĕ ăна. Шыв ниçтан та мар, çĕр тĕпĕнченех тухнă. Апла, çав шыва Çĕр чăмăрĕ хăех хатĕрлесе панă. Таçтан Атлантика енчен килмен ĕнтĕ вăл! Килнĕ пулсан Мижере çитиччен нумай-нумай çĕрте çунă пулĕччĕ...

Нинукăн та ыйхи кĕске пулчĕ. Çывăрса кайнăччĕ вăл. Тĕлĕк куратчĕ. Çтаппанпа Ванюк хĕршĕн тӳпелешсе кайнă пек. Нинук çакна кӳлĕ хĕрринче темшĕн питĕ савăнса пăхса тăрать. Уншăн çапăçаççĕ-çке! Çав вăхăтра, вăйăран вăкăр тухать теççĕ-ха, сасартăк иккĕшĕ те çав тĕпсĕр кӳлле ӳкрĕç пек те ним йĕрри-паллисĕр пăл-пăл! туса тăракан авăрта çухалчĕç. Хĕр хăраса кайрĕ. Вăранчĕ. Ванюка темле инкек кĕтет пекех туйăнчĕ.

Çтаппан та куçне хупмарĕ. Çав кӳлĕ таврах çӳрерĕ. Темле питĕ пысăк укçа тума пулать пек туйăнчĕ ăна. Темле усă курма пулать пек çак пулăмпа. Кирек мĕнле пулсан та унăн çак кӳлĕ хăватне алла илмелле, ун патне никама та пыртармалла мар. Вара вăл та пуян пулĕ...

Тул çутăлсах çитрĕ. Çĕнĕ кун пуçланасса чăтăмсăррăн кĕтсе выртакансем ĕнтĕ пурте çула тухнă. Тĕпсĕр çăл куçĕ тĕлне чăн малтан учитель çитсе ӳкрĕ. Таврара, чăн та, сип-симĕс. Кун чухлĕ курăка кунта Хĕветĕр Хилипччă нихăçан та курман. Çăл куçĕ вара улшăнман пек. Ĕлĕкхиллех тапса выртать. Чĕреллĕ тейĕн. Учитель курăка татса пӳрнипе йăвалаcа пăхать. Вăрăмах та мар вăл. Çĕр хута ӳсмен те пек. Ара, каçхине хĕвел çути çуккă вĕт, ăçтан ӳстĕр! Фотосинтез хĕвел çутисĕр пыраймасть. Биологи учителĕ, урăх пит нимех те тупайманскер, курăка тăпăлтарса илсе целлофан пакет ăшне хучĕ. Унтан çăлран тапса тăракан юшкăна тепĕр пакета тултарчĕ. Шывне пĕчĕк кĕленче савăтне ячĕ. Тĕпчемелле, тет.

Çак ĕçсемпе аппаланнă вăхăтра чăн малтан Ванюк персе çитет. Ун хыççăнах ыттисем те. Шкул ачисем каллех пурте пĕрле. Халь тин учитель те пур. Вăл ăнлантарса парасса кĕтеççĕ. Анчах Хĕветĕр Хилипччă нимех те калаймасть. Тĕпчемелле, тет. Çавăнпа та ачасем ун-кун пăхкаласа тăчĕç-тăчĕç те таврара нимех те улшăннине курмасăрах учитель сĕннипе шкулалла çул тытрĕç. Унта лаборатори пур.

Ачасем кайсанах кӳлĕ хĕрринчи пĕр çĕр тĕмески хускалчĕ пек. Курăк та чашăлл! çĕкленсе илчĕ. Ара, хĕвел тухнă мар-и? Хĕвел тухсан пурнăç килет! Вăхăт нумай иртрĕ-и, çав тĕмеске шартлаттарса çурăлса кайнă сасă кăларчĕ, татах çĕкленчĕ те çĕр айĕнчен асамат кĕперĕ евĕр темле çавра тĕм курăнса кайрĕ. Куçа шартарса чăлтăрр-чăлтăрр! çиçрĕ. Кăна никам та курмарĕ.

Учителпе ачасем шкул лабораторинче лараççĕ. Хĕветĕр Хилипччă куракă шыв банкине лартнă, шывне пипеткăпа окуляр айне тумлатнă та микроскоппа пăхать. Çук, ахаль шыв мар ку! Унта темле «çапăçу» пврать. Шыв тумламĕ тулли тем чухлĕ кăткăс молекулăсем. Пĕрисем ўссе пайланса пыраççĕ, теприсем вĕсене тапăнса çăтса çисе яраççĕ. Çак тупăшу хăйне майлă пĕр çаврашка пек курăнать. Куç умĕнче темле асамлă кустăрма çаврăнать тейĕн. Пир-пин кустăрма. «Пурнăç çаври!, – пырса кĕрет ăсчах пуçне пĕр шухăш. – Акă ăçта вăл пурнăç çаври!» Хĕветĕр Хилипччă чике сухалне сăтăркалать. Алли чĕтрет хăйĕн. Тути мăк-мăк! тукалать.

– Кунта-кунта, – тет вăл, – темле пурнăç. Акă пăхăр-ха!

Ачасем черетĕн кĕпĕрленсе микроскоппа пăхаççĕ. Ахлатса тĕлĕнни, уйлатни кăна илтĕнсе тăрать пĕр вăхăт лабораторире.

– Мĕн ку? – ыйтаççĕ харăссăн.

Никам та ним те шарламасть. Шăп. Çав вăхăтра хĕвел пайăркиа пўлĕм тăрăх майĕпен шуса кĕрет те микроскоп çине ўкет. Хĕвел çинчи тумлам тĕрлĕ тĕслĕн ялкăшма тытăнать. Ку пурнăç питĕ хитре, шутлаççĕ ачасем.

– Ку авалхи ценоз, протоценоз ку! – тахçан студент чухнех вĕреннине аса илет учитель. – Çĕр çинче йăркеленнĕ тĕрлĕ-тĕрлĕ япаласен çаврăнăшне эсир пĕлетĕр ĕнтĕ, вĕреннĕ. Шыв çаврăнăшĕ унта, сывлăш çаврăнăшĕ, апат çаврăнăшĕ... Çавăн йышши çаврана куратпăр эпир. Анчах ку тахçанхиех, пĕр-икĕ миллиард çул пуçланса кайниех. Вăл ку тарана çитиччен мĕнле упранса юлма пултарнă-ши? Эволюци текенни пур вĕт-ха. Халь ăна эпир тăпрапа ўсентăран тата чĕрчун хушшинче йĕркеленнĕ çыхăнусенче куратпăр. Апат циклĕ, теççĕ. Çут çанталăкра вĕт кашни тепринпе апатланса пурăнать. Кашни тепĕрне çиет.

– Кунта та, шыв тумламӗнче те, пӗр молекула тепӗр молекулăна çиет вӗт! – ахăрса кулса ярать Çтаппан. Çак япала, ахăртнех ăна пит килӗшет.

Ачасем ун çине кăнн! пăхса илеççӗ. Нинук çилленерех те. Ара, кунта ним кулмалли те çук-иç! Авалхи пурнăç хальхи мар ӗнтӗ вăл. Çапах та ун сӗмӗ пирте упранса юлнах пуль. Çавна сисеççӗ çамрăксем. Çавна туйса илчӗ те учитель.

– Эпир урăх ним те мар, эпир протоокеанăн пурнăçӗпе тӗл пултăмăр. Пӗр икӗ-виçӗ миллиард çул каялла Çӗр чăмăрӗ çинче çапларах шыв пулнă теççӗ. Çав шывра чи пирвайхи пурăнăç пуçланса кайнă. Молекула тенисем молекулăсем те мар, вӗсем чи пирвайхи организмсем, чи пӗчӗк клеткăсем!

– Курăкӗ ку вара ăçтан? – ыйтаççӗ ачасем. – Ӗлӗк кун пек курăк пулман ӗнтӗ.

– Курăкӗ, – банкăри пӗр ывăç курăка алла илсе хӗвел çинче çавăркалать учитель. Çавăркаланăçем курăк яшăлтатса илнӗ пекех туйăнать. – Курăкӗ ку хăмăр вăхăтранах. Хулара газонсене акса ӳстереççӗ вара, çавă ку. Шур ути пекрехскер.

– Пылчăкӗ мӗн?

– Пылчăкне час пăхатпăр, – тет ăсчах. Биологи учителӗ ачасене чăн ăсчах пек курăнать. Хăй те вăл питӗ хавхаланса кайнăскер, темле питӗ çутă сăнлă. Хура куçӗсем çиçеççӗ кăна. Акă вăл пылчăк тумламне тӗпчеме пуçларӗ. Пӳлӗмре паçăрхи пекех шăп. Ванюк ахаль те тăсланкăскер тӳп-тӳр хытса тăнă та тата çӳлӗ курăнать. Антон пуçне пӗкнӗ. Вăл пӗчӗкрех, çавăнпа та тата лутрарах курăнать. Çтаппан вара, çавра куçлăскер, куçне тата чарса пăрахнă та шăши тытма тухнă тăмана пек – час кама та пулин çăтса ярасла пăхать. Нинук хăй те чисти хӗвел сăнлăскер питӗ хавасланса тăрать, кӗтет, мӗн пулать-ха тет. – Пулчӗ, – тет учитель. – Ку пылчăк фермент йышши япала, энзим. Халь курăк питӗ хăвăрт ӳснине ним те мар

ăнлантарса пама пулать. Ку пылчăк куракшăн чи лайăх апат, вăл ӳстерет курăка. Урăхла каласан, таса тислĕк.

– А–а–а! – ăнкарса илеççĕ шкул ачисем. – Авă еплерех шуса пынă сĕм авалхи пурнăç!

– Апла, эпир ку тислĕкпе усă курса питĕ тухăçлă тырпул туса илме пултаратпăр вĕт, – тет Çтаппан. Ун куç умĕнче темле питĕ пысăк хуçалăх. Чашкăрса ӳсекен курăка çисе самăрланса кайнă ĕнесем, кашласа ларакан тырпул...

– Тĕпсĕр кӳлĕ тавра эпир чăн-чăн çăтмах çĕршыв туса хурăпăр, – ĕмĕтленет Ванюк. – Унта, тен, кайран акă пурнăç йывăççи те шăтса ӳсĕ!

– Çĕр чăмăрĕ ăшĕнче авалхи океан шывĕ упранса юлнă пулас, – тĕшмĕртет Антон. – Çĕр хăй те çапла шыв тума пултарать–и, тен...

– Халь тин эпир чăн çынсем пек пурăнма пуçлăпăр. Пĕр-пĕринпе хирĕçмесĕр, пĕр-пĕрне кӳлешмесĕр... Çĕр пире хăй кăмăлне кăтартрĕ. Ан хирĕçĕр, терĕ. Вара сирĕн ялта та çăтмах туса хума пулать, терĕ. Çĕр пиртен çĕр хут ăслă, чунлă, хăйне пăрахманшăн пире çĕр тĕрлĕ ырлăх кӳрет.

– Ай, епле лайăх ачасем эсир, савăнтаратăр хăвăрăн ватă учителĕре. Эсир калани пурте тĕрĕс пуль, анчах та ĕмĕтсем пурнăçланччăр тесен ай! мĕн чухлĕ ĕçлеме тивет. Çут çанталăк пире шанс пачĕ пулас, шанчăк кӳчĕ, апла. Çав шанчăка тӳрре кăларасчĕ. Эпĕ сисетĕп, ку пуçламăш кăна. Тĕпсĕр кӳлĕ тени, ăна вĕт ватăсем пире валли упраса хăварма пултарнă, татах та тем те пĕр кĕтартĕ. Хатĕр тăрăр. Те ырра ку, те ырра мар – хам та пĕлместĕп.

Ватă çын калани пурне те шухăша ярать. Чăн та, темпе тĕл пулнă-ха ачасем. Мĕн кӳрсе килет ку пулăм? Кăна никам та пĕлмест. Анчах çамрăклăх тени аптăраса тăрать–и вара? Пĕр ушкăн ача тем канашласа илчĕ те капăрр! çĕкленсе

лабораторирен тухса кайрӗ. Учитель вӗсене чарма шутламарӗ. Кайччӗрех, терӗ. Унта тӗпсӗр ҫӑл куҫ патӗнче ҫӑнласах тата тем пулса иртессӗн туйӑнчӗ.

Пурнӑҫ йывӑҫҫи

Ачасем шкул лабораторинче ӗҫленӗ вӑхӑтра, ҫӑн та, тӗпсӗр кӳлӗ тавра тем те пулса иртрӗ. Ҫӗр тӗмески тенӗскер, халь тин асамат кӗперӗ тӗслӗ йывӑҫ пулса тӑчӗ. Курӑкӗ тесен, курӑкӗ пит ӳсмерӗ те. Кашни ӳсентӑранӑн хӑйӗн ӳсӗмӗ пур ӗнтӗ унӑн. Ӳсес вырӑнне вӑл туратланчӗ, пуҫ кӑларма хатӗрленчӗ. Пурнӑҫ кунта халь вӗресе кӑна тӑрать. Ачасем ҫитнӗ ҫӗре, пӗр иккӗленмесӗр калама пулать, икӗ ҫырма пуҫӗнче темле ҫӑтмахлӑ тӗнче хуҫаланма пуҫланӑ. Пурнӑҫ йывӑҫҫи ӳсет. Адампа Ева кӑна курӑнмаҫҫӗ. Ан васкӑр-ха, тен, вӗсем те пулӗҫ. Ӑна-кӑна, малалла мӗн пулассине никам та пӗлмест. Мижер ялӗ ҫине тӗнче хӑй йӑтӑнса анчӗ, е, тӗнче хӑй пурнӑҫне тепӗр хут туса пӑхасшӑн? Тӗнче ҫӑваш ялне суйласа илнӗ те...

Суйласа илекенсем татах тупӑннӑ. Икӗ ҫырма пуҫӗнче питӗ хитре йывӑҫ ӳссе ларнине ҫӑн малтан Тулай Иванӗ курнӑ. Ӗне кӗтӳ ҫитерсе ҫӳренӗ чухнех асӑрханӑ вӑл ӑна. Паллӑ, унӑн та ҫав йывӑҫа хӑйӗн аллине ярса илес кӑмӑл ҫуралнӑ. Ачасем лабораторире пуҫа ватса ларнӑ чухне, пӗр вӑрра вӗреннӗ ҫын вӑрлама пӑрахаймасть теҫҫӗ ҫав, асамат кӗперӗ пек йӑлтӑртаттарса тӑракан йывӑҫа каллех милӗклӗх пултӑр тенӗ-и, ҫын ан куртӑр тесе вӑрттӑн кӑна йӑпшӑнса пынӑ та ун ҫине пурттине кач! ҫеҫ лартнӑ. Мӗнле лартнӑ, ҫапла хытса кайнӑ. Ачасем пырса ҫитнӗ ҫӗре вӑл чутах вилсе кайман. Ҫӗр хута ҫапла йывӑҫ ӳссе ларни пурне те тӗлӗнтернӗ, тен, халь тин

ёнтӗ тӗлӗнтермен те. Паллӑ, ҫӑл куҫри шыв та, унтан сирпӗнсе тухнӑ юшкӑн та питӗ сиплӗ, тулӑхлӑ япаласем. Апла, мӗн тӗлӗнмелли пултӑр? Ҫапах та йывӑҫа пуҫласа курнӑ атьсем ахлатсах янӑ. Тулай Иванӗ мӗн хӑтланнине те тӳрех ӑнланса илнӗ вӗсем. Ӑна шалкӑм ҫапнӑ. Куҫӗпе тем выляткаласа тӑрать хӑй, тути тем калать пек, анчах сасси тухмасть. Калас тени каламасӑрах паллӑ. Тулай Иванӗ каллех вӑрӑ ӗҫне пуҫланӑ. Анчах та ку йывӑҫ милӗклӗх хурӑн мар пуль ҫав, кунта тем урӑххи пур. Пуртӑ каснӑ тӗлтен темле симӗс сӗткен юхать, патне пыма ҫук шӑршӑ тухать. Ку хӑрушӑ япала пулнине чӑн малтан Ванюк ӑнланса илчӗ.

– Патне ан пырӑр! – тет вӑл. – Ку йывӑҫ наркӑмӑш кӑларать пулас. Хӑйне сиен кӳресрен сыхлать. Хӑйне хӑех сиплет. Путӑ ҫӗвви, акӑ, хупланнӑпа пӗрех.

– Иванне шалкӑм ҫапнӑ, – шеллет хӑйӗн тӑванне Нинук. – Ҫӑл шывне сапса пӑхар мар-и? Ҫав шыв сиплӗ пек.

Нинук никам та хускалманнине кура ҫӑл патне хӑй чупса анса каять. Йывӑҫ, калас пулать, икӗ ҫырман пуҫӗнче шӑтса ӳссе ларнӑ. Ҫӑлӗ вара вӑл аялта, айлӑмра.

– Карттуспа йӑтса кил, – ывӑтса парать хӑй карттусне Ҫтаппан. Вӑл та ҫӑл хӑватне ӗненет пулас.

Карттус тулли шыва чӑн малтан Тулай Иванне ӗҫтерчӗҫ. Унӑн сиксе чӗтрекен тутисем ӑна йӑлтах тенӗ пек тӑкса пӗтерчӗҫ. Юлашкине Ванюк йывӑҫ суранӗ ҫине сапрӗ. Шыв, чӑн та, сиплӗ мӗн. Ял кӗтӳҫӗ ҫӑмӑллӑн сывласа ячӗ. Йывӑҫ суранӗ куҫ умӗнче тенӗ пек тӳрленчӗ. Ҫӗвви те палӑрмасть.

– Юмахри чӗрӗ шыв пулӗ ку? – тет ҫакна ҫӑвар карса пӑхса тӑракан Антон. Хулара ӳснӗскер, вӑл ун-кун япаласене пит ӗненсех каймасть, тӗшмӗш, тет. Анчах хӑй куҫӗпе хӑй курни ӑна ҫапсах пӑрахать.

– Йывăçăн сĕткенĕ вара – вил шыв! Чутах вĕлерсе пăрахатчĕ вĕт мана! – кăшкăрса ярать чун кĕнĕ Тулай Иванĕ.

– Эс вилнĕшĕн никам та хурланас çукчĕ! – ĕрлешет Çтаппан. Ун пуçĕнче хăйĕн темле шухăш пур пулас.

– Ун пек мар-ха, ун пек мар! – мирлештересшĕн тăрăшать Нинук. – Çилленме кирлĕ мар. Ку йывăç, йывăç та мар-ха, пĕтĕм Çĕр чăмăрĕ пирĕн кашни хусканăва курса сыхласа тăрать пек. Тен, вăл çын мĕн каланине те ăнланать, хăй кăна сăмахпа калаймасть. Эпир вара, çĕре чунсăр тесе шутлаканскерсем, ним те ăнланмастпăр. Çавна пулах тен сиен кӳретпĕр.

– Сиен кӳрес текенсем темшĕн тупăнсах пыраççĕ тата! – тарăхать Ванюк. – Хурăнлăха сыхланă чухнехи пек сыхлама пуçламалла мар-и ку йывăça?

Хурала тухас текенсем нумай. Çавăнпа та ачасем шăпа яраççĕ. Шăпи кама тухать тетĕр? Паллă, Ванюкпа Нинука суйласа илет шăпа. Тен шăпа та мар, тен, йывăç е çĕр хăй суйласа илет... Çапла калаçкаласа шӳтлекелесе тăнă хыççăн ачасем килĕсене саланас терĕç. Хырăмĕсем те выçнă ĕнтĕ вĕсен, мĕн тăвăн. Акă кăшт уксахлакан Тулай Иванне çавăтрĕç те ялалла танккарĕç. Ванюкпа Нинук каçхи апат çинĕ хыççăнах çырма пуçĕнче тĕл пулма пулчĕç. Çтаппан çав калаçу вăхăтĕнче пит пăхкаларĕ вĕсем çине, тем шутларĕ çавра куçĕсене хĕскелесе, ăна çамрăксем сисмерĕç.

Икĕ çырма пуçне Ванюк каçхи шуçăм сӳнicченех пырса çитрĕ. Нинук çуккă-ха. Ара, амăшне пулăшать пуль. Хĕрачан килте ĕç нумай. Ĕне те сумалла, яшка та пĕçермелле, хăйне те юсакаламалла... Каçхи шевле çинчи йывăç тата хытăрах йăлтăрать. Темле пăхрĕ-пăхрĕ те ун çине ача, йывăç юман пекрех курăнса кайрĕ. Анчах ку урăхла юман. Ун çулçи кăвак! «Кăвак юман вĕт ку!» – пырса кĕчĕ пуçне пĕр шухăш. Таçта

пĕр халапра вуласаччĕ. Тахçан авал çĕр çинче кăвак юмнсем ӳснĕ тет. Хăйне майлă пĕр сорт ĕнтĕ. Çав юмансем упраса пурăннă пулать чăваш халăхне. Анчах тăшмансем, йывăç вăйне сиснĕ те, йăлт касса пĕтернĕ. Вил шывĕ те çăлайман вĕсене. Çавăн хыççăн халăх хăвачĕ чакма тытăннă. Йывăççене те пуç çапма пăрахнă. Пуç çапма тет-и, йăлт касса пĕтернĕ. Ватăсем каланă тăрăх икĕ çырма пусĕнче ĕлĕк вăрман кашласа ларнă. Халь, акă, çап-çара. Пурнăç йывăççисĕр пуçне ăна урăх ним те илемлетмест. Вăл та мĕнле йывăç пулни паллах мар. Тем кăтартĕ–ха вăл... Çапла шухăшласа ларакан ача хĕр пырса ларнине те сисмерĕ. Нинук выляса тенĕ пек кĕлт! тĕксен кăна хăйне ярса илнĕ шухăшсенчен хăтăлчĕ.

Нинук уява тенĕ пек шап-шур кĕпе тăхăннă. Çӳçне причёска тунă. Хăйĕнчен тутлă шăршă килет. Тĕлĕнсе пăхса ларать Ванюк хăй Нинукĕ çине. Пĕчĕк кăна хĕрача пĕр самантрах тенĕ пек хĕр пулса тăнă. Нинук пĕр кана пĕр шарламасăр ларчĕ.

– Ванюк, эсĕ вĕренсе тухсан ăçта каяс тетĕн? – кĕмĕл саслăн янăрать каçхи шăплăхра хĕр сасси.

– Ялтах юлатăп, мана нимле хула та кирлĕ мар.

– Вĕренес теместĕн-и вара эсĕ?

– Пурнăç хăех вĕрентет. Кирлĕ пулсан акă пурнăç йывăççинчен ыйтатпăр. Вăл, Библи тăрăх, ырăпа усал кăна мар, пĕлӳ йывăççи те! Çак пирĕн умри те Библире çырниех мар-и?

– Пулĕ те! Ева Адама çав йывăç çинче ӳсекен панулмие çитернĕ пулать халап тăрăх, – хĕрача çак сăмахсемпе сиксе тăрать те пурнăç йывăççи тавра çаврăнкалама тытăнать. – Халапĕ тĕрĕс пулсан таçта çакăнта, ку йывăçăн та, çимĕç пулмалла...

– Ăна Адама çитерсен мĕн пулать тет? – Ванюк кулса ярать. Хĕре хăвалаcа çитсе ярса илет. Çапла тĕрткелешсе тăнă вăхăтра çӳлĕ курăк хушшипе Çтаппан йăпшăнса шуса пынине те курмаççĕ-ха вĕсем. Çтаппан вара Ванюк хĕре чуп тума тăнă вăхăтра чалт! кăна сиксе тухать. Каччăпа хĕр хăранипе пĕр-пĕрне вĕçертсе яраççĕ. Намăсланаççĕ те...

– Мĕн туса çӳретĕн эсĕ кунта? – Чун кĕрет чăн малтан Нинука. Кама сыхлатăн?

– Сире сыхлатăп. Эсир тем туса хурасран хăратăп.

– Тупăннă сыхлавçă! – тутине пĕркелентерет Нинук. – Эсĕ пире кансĕрлетĕн, кай! Ванюк чĕнмест. Хăй тарăхнине пытарать. Çакна кура Çтаппан тата паттăрланать.

– Сыхлама сирĕн мар, ман тухмаллаччĕ. Ку ман йывăç!

– Тепĕр хуçа тупăнчĕ. Пĕри пуртăпа касса ятчĕ... Тепри тата мĕн тăвасшăн?

– Касса яма эпĕ ухмах та мар! Ку йывăçăн, акă пăхăр, çимĕçĕ те пур. Ăна сутса укçа тума пулать.

Йывăç тăрринче, чăн та, темле çаврака япала йăлтăрать пек. Каçхи шуçăм ăна хĕрлĕ тĕс кĕртнĕ. Илемлĕн, илĕртӳллĕн ялтăрать. Алă татас тесе хăех тăсăлать.

– Татса парас–и, Нинук? – тет Çтаппан. Хĕр пуçне кăна сĕлтет. Çтаппан çĕлен пек авкаланса туратсем хушшипе çӳлелле хăпарса каять. Вăл, пĕрре пăхсах курăнать, вăйлă ача. Акă, йывăç тăрринчи çимĕçе татас тесе аллине тăсать, анчах çитерейместь. Ним тума аптранă енне, ялти улмуççисене пĕрре кăна мар силлесе курнă-ха та, тытать силлет йывăç вуллине. Хĕрлĕн кăна ялкăшса çакăнса тăракан çимĕç пат! тăвать çĕр çине ӳксе.

– Талчĕ! – кăшкăрать хĕр. Аллинче хăйĕн тĕнче çимĕçĕ. Тăрăхласкер. Тутлă-тутлă шăршă килет. Нинук чăтаймарĕ пĕтĕм кăмăлтан ăх! тесе илчĕ те çатăрт! çыртса илчĕ. Килĕшрĕ пулас,

тӗнче çимӗçне Ванюка тăсса пачӗ. Каччă иккӗленерех пăхкаласа тăчӗ-тăчӗ те тепӗр енчен шатăртаттарса çыртса илчӗ. Кăштă çеç тăрса юлнă çыртăка çавăркаласа пăхкаланă хыççăн таçта çити çӳллӗ курăк ăшнелле вăшт! ывăтса ячӗ.

– Эй, мана валли вара ăçта? – тени кăна илтӗнсе юлчӗ çимӗç çыртăкне тӗттӗмелле вирхӗнтернӗ чух. Йывăç тăрринчи Çтаппан çухăрса кăна ячӗ, çав вăхăтрах йывăçпа тем пулса иртрӗ. Вăл темле пӗчӗкленнӗçем пӗчӗкленсе пычӗ, хăрчӗ темелле-и, тин çеç тем пысăкăш ӳссе ларнăскер, пӗтрӗ. Çухалчӗ. Ун тăрриче ларнă Çтаппан ним пулман пек халь çӗр çинче урипе турат çине пуснă пекех пусса тăрать. Турачӗ вара çук.

– Мӗн ку? – теççӗ аптраса ӳкнӗ ачасем. Йывăç хăй çимӗçне пачӗ те çухалчӗ вӗт. Кактус пек. Вăл çеçкене ларнă хыççăн вилет тет. Çтаппан тарăхнипе карттусне хывса çӗр çумне çавăрса çапать.

– Сире пула! – тет вăл. – Пит кирлӗ пуль эсир мана? – Çак сăмахсемпе вăл палт! çаврăнать те ял еннелле таплаттарса утса каять. Ванюкпа Нинук иккӗш çеç тăрса юлаççӗ. Халь тин теме сыхламалла тет ӗнтӗ? Вӗсем те пăшăрханаççӗ. Йывăç çухалчӗ. Курăкӗ те ку пит ӳсмерӗ. Пылчăк вăй панă чухлӗ кăна ӳсрӗ. Пылчăкӗ тислӗк вырăнне пулчӗ ӗнтӗ. Нинукпа Ванюк ним тăвайман енне пурнăç йывăççи пулнă вырăна çурăмпа çурăмăн пырса ларчӗç. Ларчӗç кăна лăшш! кайрӗç чунӗсем. Ванюк таçтан-таçтан тӗнче тăрăх çаврăнса килнӗ пек те яла, халь йалт пӗлет пек. Пурнăç йывăççи мӗнне те пӗлет вăл.

Пурнăç йывăççи вăл халăх пӗлтерӗшлӗ япала. Ку йывăç çӗрпе пӗлӗте кăна мар çыхăнтарать, пӗтӗм тӗнчене пӗр çӗре пӗтӗçтерсе тăрать. Хăй тавра вăл сывлăша, çӗвел çутипе çӗр ăшӗнчи пулăхлă япаласене çавăрттарать те пурне те пурнăç парать. Çавăнпа ăна пурнăç йывăççи тенӗ те! Пӗр пӗтӗмӗшле

илсен тĕнче аталанăвĕн пĕр пиççе çитнĕ çимĕçĕ. Кам ăна ас тивсе пăхать, çавă тĕнче пĕлтерĕшлĕ пулса каять. Пурнăç йывăç тавра çаврăннине ăнланса илнĕ халăх ун патне пырса пуç çапать. Çавăнпа мар-и вара, «юман пĕтсен, чăваш пĕтет» тесе каланă пирĕн ватăсем! Чăвашĕ пĕтсен, пĕтĕм тĕнче пĕтет. Ара, йывăç пурнăçне ăнланса пурăнакан пĕртен пĕр халăх пулнă пулĕ вăл, чăваш халăхĕ! Ахальтен-им ачасем Сăхăт çырми тăрăх йывăç лартса ӳстересшĕн, ахальтен-им кăвак хуппи пек ялтăрса çĕкленчĕ тĕнче йывăççи? Ун çимĕçне Ванюкпа Нинук та тутанса пăхрĕç.

Нинук та мĕн тумаллине пĕлет. Унăн урăх нимĕн те мар, унăн ача çуратса халăха вăйлатмалла. Пирĕн халăх вăйлă пултăр тесен чыслă та ăслă ачасем кирлĕ. Хальхи пек лавкка умĕнче ерех ĕçсе супса ларакансем мар, пĕтĕм тĕнчене çăтмах туса хума пултаракан вăйлă йĕкĕтсемпе сăпайлă хĕрупраçсем кирлĕ. Ванюка вăл нумай-нумай ача çуратса парĕ... Вĕсене халăха мĕнле кирлĕ, çапла пăхса ӳстерĕ! Çапла шутласа илчĕ те Нинук тата хытă хĕрелсе кайрĕ. Юрать çурăмпа çурăм ларнă та Ванюк хĕрача çапла пăлханса кайнине курмарĕ. Савнă хĕрĕ тем хускаласа илнине–çех туйса илчĕ.

Ванюк та канăçсăрланчĕ. Унăн та тем тăвас килет. Шкул вĕренсе тухать пулин те çак тĕнчене пурнăç йывăççи пек пĕрре те хăй çине илмен-ха вăл. Хăйне вăл пĕрре те çак тĕнче варринче туймасть. Мĕнле-ха, апла, вăл вĕт халĕ çĕр кăвапи çинче ларать. Ун тавра мар-и вара пĕтĕм уçлăх ялтăрса тăрать. Ванюк хăйне турă пек туять. Вăл çĕнĕ йăх пуçласа ярĕ. Нинук ăна нумай-нумай ача çуратса парĕ. Ачисем пурте турă шайĕнче пулĕç. Çук, пĕри те таçта тухса тарса пĕтмĕç. Тĕнче аслă та, Мижер ялĕ пĕрре–çех. Тепĕр тесен, кирек ăçта кайсан та ăсĕсĕне çивĕчлетсе каяллах тăван яла çаврăнса çитĕç.

Ял хальхи пек ватă çын пек тĕмсĕлсе суккăрланса лармĕ. Урам ача-пăча сассинчен тек талмĕ...

Çапла ĕмĕтленсе ларчĕç Ванюкпа Нинук. Халь тин вĕсем ĕнтĕ ахаль ачасем мар. Вĕсем пулас чăваш тĕнчине хăйсем çине илнĕ. Çап-çамрăк вĕт-ха вĕсем! Нивушлĕ çапла паттăрланма хал çитереççĕ-çитереççех! Çитермесĕр! Кĕçтенттин săввисене вуламан-им, Çеçпĕл вилĕмĕпе пиçĕхмен-им? Вĕсем те вунулттăра - çирĕмсенче кăна пулнă. Тен, вĕсем те пурнăç йывăççин çимĕçне çисе курнă? Курнă, паллах. Пурнăç йывăççи вăл ним те мар, вăл халăх çимĕçĕ. Кам халăх пурнăçĕпе пурăнса асапланса курать, ун çимĕçне тутаннă пекех пулать. Хура-шур курсан кăна ыррипе усаллине тавçăрса илетĕн. Ял тавра çăтмах туса хурас текенсем вара хĕн-хурне кăна мар, юратун тути-масине те туйса илчĕç пулас. Юратăвĕ те вĕсен ахалли мар, халăх пиллени, турă пани. Вăхăтлăха ыр курас та тарас тени палăрмасть вĕсен шухăш-кăмăлĕнче. Чĕрисенче чи таса туйăм – пĕрремĕш юрату. Анчах мĕнле ăслă юрату вăл! Халăх çуратаслă юрату! Вăхăтлăх юратусем вĕт çуратса тултарчĕç çав лавкка умĕнче супса ларакан ачасене. Кусем ун пек кун пек йăхлă пулмĕç. Вĕсем пĕчĕк чăваш ялĕнчех çăтмах туса хурĕç!

– Ванюк! – чăтса тăраймарĕ хĕрача, ун енне çаврăнса.

– Нинук! – хĕрпе харăс тенĕ пек кăшкăрса ячĕ каччă.

Иккĕшĕ те чĕркуçленсе куçа-куçăн тăчĕç. Чĕтрекен тутисем хăйсем тĕллĕнех пĕрлешрĕç. Çĕр кăвапи хăй пĕрлештерчĕ тейĕн, ĕмĕр уйăрăлми çыпçăнса ларчĕç икĕ кĕлетке. Савăк та иккен пĕр çын, пĕр чун, пĕр кĕлетке пулса тăма! Нинук халь Нинук та мар, вăл хăйне Ванюк пек туять. Вăл, хĕрача пулсан та ун пекех вăйлă, ун пекех ăслă. Ăна мĕн кирлине йăлт пĕлет. Уншăн вăл тем тума та хатĕр. Ванюк та хăйне темле хĕрарăм пек курать. Унăн та пулас кил-йышне амăшĕ пек пуçтарса

тăрас килет. Нинука акă хăйне юратнинчен хытăрах юратĕ. Хăвна кăна юратни мĕн вăл, ним те мар. Çынна юратни вара, çынна юратни кăна çынран çын тăвать. Çавăнпа мар-и вара пĕтĕм чун-чĕререн юратать Нинука Ванюк?

Ятран чĕннисĕр пуçне урăх пĕр сăмах та каламарĕç çамрăксем. Пурпĕрех пурне те ăнланчĕç. Ара, тĕнче йывăççин çимĕçне çинĕ мар-и, çинĕ те ăсланнă, пĕр-пĕрне кăна мар, тĕнчене те ăнланакан пулнă. Çав самантра пĕтĕм çут çанталăк та шăп тăнăскер, сасартăк пĕр харăссăн юрласа ячĕ. Ку вăл тăри хорĕ пулчĕ. Таçта çӳлти ирхи шуçăм çапнă уçлăхра тинкерсе пăхсан та куçа курăнман тăрисем каçса кайса савăнаççĕ. Тĕнче авалхи чăваш тĕрри пек тĕрĕлтетсе тăрать. Пĕтĕм сывлăш чĕтренет тейĕн! Çав чĕрĕ сывлăш ăша кĕрет, чуна çĕклет, пĕр-пĕрин çумне лапчăнса çыпăçса ларнă çамрăка чĕтрентерет. Чĕтретсех пăрахатчĕç-и ку тăрисем, çав вăхăтра ялти автансем шарлаттарса авăтса ячĕç. Ку тĕнче вăраннин пулчĕ. Çамрăксем те сасартăк темле тутлă ыйхăран вăраннă пек пулчĕç. Шарт сикрĕç. Тем туса хурасран хăрарĕç пулинех! Çамрăк вĕт-ха, юн тени те вылять вĕт-ха! Ялт! çеç миксе тăчĕç çĕр кăвапи çинчен. Ун-кун пăхкаларĕç. Тăна кĕрсе пынăçем çап-çара выртакан Сăхăт çырмине, икĕ çырма пуçĕнчи пĕчĕк катана тин асăрхарĕç. Çырма тăрăх шап-шур тĕтре явекаланса юхать. Тĕпсĕр кӳлĕ тĕлĕнче пушшех те çăра пек. Тем явăнать унта. Чĕнет пек. Ванюкпа Нинук пĕр пĕрин çине чăлтăртаттарса пăхса илчĕç те, эпир нимрен те хăрамастпăр тенĕ евĕр алăран алă тытса çав çавăрăнчăклă шурă çăвар еннелле утса кайрĕç.

Тĕтре витĕр утса тухсанах ирхи шуçăм ӳкнĕ çăл пичĕ ялтăраса кайрĕ. Шăнкăр-шăнкăр юхса выртать çăл шывĕ. Пăл-пăл! тапса тăрать чĕри. Çĕр каçа хурал тăрса ăш хыпнă пулĕ çав, ачасем харăссăн ӳпне выртсах çăл куçран тап-таса сиплĕ

шыв ĕçрĕç. Чĕрĕ шыв пуль çав. Ĕçрĕç те йăлтах лăпланса çитрĕç. Халь тин мĕн тумаллине те пĕлеççĕ ĕнтĕ вĕсем. Чăн малтан çак тĕпсĕр кӳлĕ юшкăнне кăларса пĕтĕм уйсене, çырма çатрасене тăкса тухас пулать. Çил-тăвăл кăларса та тăкма пулĕ те, анчах ун пек пĕрре тăкса курнă – çитет. Юшкăнпа тăрантарнă çĕрсене вара кирек мĕн ларт – пурте ӳсме тивĕçлĕ. Акă епле ашкăрать ун пек пулăхлă çĕр çинчи курăк. Ĕнертенпе шур ути тата ӳснĕ. Ăна çулса илсе типĕтмелле пулать пуль ĕнтĕ. Ку пĕччен тумалли япала мар. Çын кирлĕ. Кунта шкул ачисен вăйĕ çителĕксĕр. Ваттисемпе калаçса пăхас пулать.

Çак шухăшсемпе каччăпа хĕр çăл хĕрринчен çĕкленсе илчĕç те ялалла уттарчĕç. Таврара темле туй пырать тейĕн. Ванюкпа Нинук шур акăшсем пек ярăнса утса пыраççĕ. Çӳлте тăри юрри кĕрлет. Пĕр кĕтмен çĕртен пуç çийĕн кияк! тесе текерлĕк вĕçсе иртет. Вăшт!вăшт!вăшт! илтĕнет çунат сасси. Хĕвел тухать. Сăхăт çыранăнчен икĕ çырма пуçĕ чăнах та çăтмах пекех курăнать. Тĕнче кашни ир тепĕр хут пуçланать иккен! Тĕнче пуçламăшĕнче акă çĕр çинчи пĕрремĕш çынсем утса пыраççĕ. Адампа Ева-и, çук. Кусем Ванюкпа Нинук. Пулас чăваш çĕрĕн пĕрремĕш ачисем. Мижер ачисем. Çут çанталăкпа пĕр пулса кайнă çын чунĕсем. Шарр! авăтса ураççĕ чĕрисем. Чăлтăррăн пăхаççĕ куçĕсем. Шыв пек юхаççĕ уттисем.

– Ванюк, – чĕнет тусне хĕр. – Ялта çăтмах туса хурсан эсĕ мана мĕн илсе парăн?

– Мĕн кирлĕ-ха вара сана?

– Чаплă машина.

– Ха-ха-ха! – кулса ярать каччă. – Машинпа мĕн тăван?

– Вăштлаттарса ярăнса çӳретĕп, – тем кăтăклать хĕр чĕрине.

– Ан калаç! Эпир машин илсе мухтанса çӳреме çуралман.

– Çтаппанăн пур-çке!

– Ăна ашшĕ илсе панă. Хăй укçипе илмен.

– Ну, хамăр укçапа илсен...

– Çук, юрамасть. Хамăра валли тин пирĕн ним те тума юрамасть. Мĕн туни йăлт çĕр валли пултăр!

Хĕрача чĕнмест. Тутине тăп тытнă та тем шутлать. Кам пĕлет, мĕн шутлать хĕр чĕри. Тен, ун патша майри пулас килет! Ярăнтарса кăна пырĕ акă. Чăн та, майра тейĕн. Яртлаттарса кăна пыраççĕ. Анчах сисĕнет, уттисем вĕсен, тем расна.

Уттисем ниçта та мар юлташĕн килĕ тĕлне, Михха мучи патне илсе çитерчĕç. Антон çывăрса тăнă-ши? Ши-ик! шăхăрса пăхать Ванюк. Кхм-кхм! илтĕнет хирĕç.

– Çывăрать-ха, вилнĕ пек çывăрать, ан вăратăр, – мăкăртаткаласа тухать картишĕнчен Михха мучи. Сухалне тем шухăша кайса сăтăркалать. Чĕлĕмне пакклаттарать. – Çĕрĕпех тем аппаланса ларчĕ. Çĕр-аннепе калаçмалли темле аппарат тăватăп тет-и? Çĕрпе пĕр чĕлхе тупмалла имĕш. Айван ача.

– Айванах та мар, тен. Антон ăшĕнче вут çунать, çути çĕр çине ӳкет, – пĕр кĕтмен çĕртен каласа хучĕ Ванюк. Тусĕ хутне кĕрес терĕ пулĕ. Анчах ăçтан пĕлет-ха вăл Антон мĕн туйнине?

– Ĕлĕк çĕр те макăратчĕ теççĕ ялти ватăсем, – Ванюк хутне кĕрет Нинук. – Анне ман халĕ те каçхине çĕр мĕн калаçнине тухса итлет. Анчах эсир кун çинчен никама та ан каласа парăр, кулса вилĕç.

– Кулмалли кунта ним те çук. Айван тесе эпĕ ăна та, сире те кӳрентерес тесе мар каларăм. Кам çĕре юрататъ, тахçанах ун чĕлхипе калаçать. Марье аппа, сан аннӳ пулать-ха ĕнтĕ, кăмăлĕпе те питĕ йăваш та, ыттисенчен хытăрах илтет пуль çĕр мĕн каланине.

– Эпĕ те пĕлетĕп пек, – васкатать пĕр васкамасăр калаçмалли калаçăва Ванюк. – Такам каласа пачĕ, хам та пĕлместĕп. Тен, пурнăç йывăççи пĕлтерчĕ кăна? – Ванюк Нинукран пулăшу ыйтса пăхать.

– Эпĕ те тем пĕлетĕп пек, – тет хĕр каччă енне туртăнса.

– Мĕн, мĕн пĕлетĕр вара эсир, апăршасем? – лĕхлетет мучи.

– Акă мĕн! Пурнăç йывăççи каларĕ, мĕн терĕ, чĕлĕм туртма юрамасть терĕ, – сасартăк персе ячĕ, сăмсине пăркаласа тăракан ача. Ара, çил майăн вĕçен табак тĕтĕмĕ ун сăмсине кăна мар кăтăклать, куçне те паçăрах çиет. Çавна чăтаймарĕ курăнать.

Кăна илтсен пурте ахăрсах кулса ячĕç. Питĕ кирлĕ пулĕ темле йывăçа мучи туртнипе туртманни!

– Эпĕ табак туртнине ăçтан пĕлтĕр-ха вăл, сан пурнăç йывăççи?

– Мĕнле пĕлмест пултăр? Хăвăрах çĕр те калаçать терĕр-иç! Ман шутпа, çĕр эпир халĕ мĕн калаçса тăнине те илтет. Илтет кăна мар, калаçăва та хутшăнать. Анчах эпир ăна, мăнтарăнсем, илтместпĕр те, кирек мĕн каласан та хурав параймастпăр.

Кун пек калани пĕрре те култармасть. Шухăша кăна ярать. Чăн та, енчен те çĕр хăй халлĕн пурăнма пултаракан чĕрĕ организм пулсан, мĕн-ма вара ун çинче мĕн пулса иртнине тĕрĕслесе тăмалла мар тет? Вăл хуçа вĕт!

Ачасем пĕр кана шăп тăраççĕ. Паçăрхи тăрисем кăна таçта кайса кĕресле тĕрĕлтетеççĕ. Мучине те тем пулчĕ пек. Пӳрнине пĕçерте-пĕçертех чĕлĕмне сӳнтерме тытăнчĕ.

– Пурнăç йывăççи тата мĕн калать? – интересленет ват çын.

– Эрех ĕçме юрамасть, тет. Акă мĕн! – хастарланать ача. – Пĕтĕм пăтăрмах çавăнтан тухать. Çын эрех ĕçсен çĕр те çынпа пĕрле ӳсĕрĕлсе каять тет. Пĕтĕм ӳсен-тăран анкă-минкĕленсе каять.

– Мĕн-мĕн-мĕн? – тет чăнласах анкăминкĕленсе кайнă мучи. Вăл, калас пулать, чĕлĕм кăна мар туртать. Вăл эрехе те тепĕр чухне яркалать. Ват çын аванмарлансах каять. Ĕç кунта ача çапла каланинче те мар. Таçтан униссе илчĕ Михха, çĕр те, шыв та, йывăç та – пурте вĕсем çын мĕн тунине сăнаса пăхса тăраççĕ, хăйсене сиен кӳрекенсене сивлеççĕ.

– «Уй куçлă, вăрман хăлхаллă», теççĕ-и-ха? – хутшăнать калаçăва Нинук. Вăл та халь хăйне курăк пек туять, вăл та йăлт илтет, ăнланать...

– Мĕн ĕçмелле тет вара? – тарăхать мучи. – Ĕç мĕн тусан та, уявра та хăйĕн савăнăçĕпе хурланăвне пирĕн халăх эрех ĕçсе палăртать. Ку вăл халăх йăла-йĕрки.

– Халăхăн тени çут çанталăкăн тенине пĕлтермест, – хĕрсех тавлашать çамрăк ача. – Эпир савăнса тăнăшăн мĕн-ма çĕр-шывăн хурланса выртмалла тет. Çын та, тепĕр тесен, çут çанталăкăн пĕр пайĕ. Апла, ун туйăмлă пулмалла. Çут çанталăк пек савăнмалла, çут çанталăк пек хурланмалла.

– Мĕнле хурланса савăнать вара вăл?

– Пулса, тăранса, чечекленсе çитсен савăнать пек. Çын та çаплах вĕт. Ĕç тусан, япалана илемлетсе çитерсен чун савăнать. Тем çитмесен – хурланать. – Ĕçе ăна туса çитермелле тет, çапла калать пурнăç йывăççи.

– Пурнăç йывăççи, пурнăç йывăççи! Эпир те унран ĕлĕк тем те пĕр ыйтса, анчах вăл пире ун пек кун пек сăмахсем ним те каламан, – мăкăртатать халь чĕлĕмĕсĕр, уяв черккисĕр тăрса юлнă çын. – Ĕç ĕçлесе савăнмалла тетĕр-и эсир?

– «Ĕçле–ĕçле çи», тенĕ ĕлĕк. Ĕçлесе çитерсен çинĕ, çитермесен выçă ларнă. Апла, савăнăçĕпе хурлăхĕ те çав ĕçе çитернипе çитермен хушшинче. Каларăмăр, çитерсе пырсан эпир телейлĕ. Çитермесен... Акă мĕн! – хавхалансах каять çамрăк тĕпчевçĕ. – Эпир эрех ĕçсе кайнин сăлтавĕ - ĕçе вĕçне çитерме, тăрлама пĕлменнинче!

– Чăн та, – кăна эпĕ хам та асăрханă, – килĕшет мучи. – Ĕлĕкрех эпир питĕ тĕплĕ ĕçлеттĕмĕр, эрехе те ĕçместĕмĕр. Уяв мĕнсене те сăра кăна ĕçсе ирттерсе янă. Халĕ вара ĕç сапаланса кайрĕ, алă мĕн пырса тытать йалт юрăхсăра тухать тейĕн. Çавна пулах, ĕç савăнăçĕсĕр тăрса юлнă та, çитменнине çитерес тесех ĕнтĕ, эрех ĕçетпĕр. Вара сăлтавсăрах савăннă пек пулатпăр.

– Туман ĕç тăман кăларать, – курăк пек пулнă хĕрача та сас кăларать. – Эпĕ те ăнлантăм! Çын тени ĕçне те туман, вăхăт иртсен мухмăрланнă та... Пушшех те хурланнипе татах ĕçет, каллех савăннă пек пулать. Кунран кун çапла пурăнсах вилсе каять. Хăй те çук, ун ĕçне те никам та туман, тин.

– Çавах та савăнмасăр та пурăнма май çуккă вĕт-ха, парăнмасть мучи. Паллă, вăл хăйĕн чĕлĕмĕпе черккине тавăрасшăн.

– Ĕç тунине юрласа-ташласа, ырă сăмах каласа, çынпа пĕрле ларса çут çанталăк панă çимĕçе çисе-ĕçсе паллă тумалла. Çавă кăна! – çирĕплетет хăй шухăшне Ванюк.

Пурте шухăша каяççĕ. Шăп. Вăхăтлăха та пулин пуплеме чарăннă çынсен хăлхине тăри юрри шăранса кĕрет. Вăштăр-вăштăр çил ӳт-пĕвĕсене ачашлать. Хĕвел ăшши çупăрлать. Лайăх. Лайăх пулмасăр! Ĕç тусан кăна мар, тĕрĕс шухăша, тĕрĕс сăмахпа палăртсан та савăнать çын. Ун пек чухне вăл хăйне тулă пекех туять. Ванюкпа Нинук та, Михха мучи те чунĕсемпе питĕ лăпкă, вăйлă. Халь тин вĕсем пурнăç тупсăмне

те тупрĕç, тен, апăршасем. Пурнăç çаврине те, акă, çут çанталăка мĕнле кирлĕ, çапла çавăрттарса ярĕç те... Ял кăна мар, пĕтĕм тĕнче çăтмахланса кайĕ...

– Мĕн эсир кунта пит шухăша путса тăратăр? – шарт сиктерчĕ çав вăхăтра Антон сасси. – Вăл та тăри сассипе вăранчĕ пулас.

– Мĕн-ха, эпир çĕр сассине тăнлатпăр-ха, – хуравлать ним калама аптраса Ванюк.

– Çĕр сассине? – интересленсе каять хула ачи. – Ку питĕ интереслĕ. Кашни япалан хăйĕн сасси пур. Ку, паллă. Калăпăр, çуртăн та хăйĕн калаçăвĕ. Ăна ăнланма пĕлмелле. Вăранса кайрăм та ирпе, тăнласа выртатăп. Шăп. Çав шăплăхра тем янăрать пек. Лăпкăн, канлĕн янăрать пек. Юрă тесен юрă мар. Темле сасă.

– Хĕртсурт юрлать пуль? – кулса ярать Нинук. Унпа пĕрле пурте кулса яраççĕ. – Анне калать. Хĕртсурт кĕнчеле арлама тухса ларать тет. Çав вăхăтра юрлать тет.

– Тетĕн хӳри кĕске, тет. Кунта хĕртсурт мар. Кунта япали хăй янăрать. Кашни япалан, çуртăн та, хăйĕн чĕтренĕвĕ. Кашни япала хумлă. Çав хумсем хăлхана кĕреççĕ те. Ăнт, тăри юрри епле хумлăн-хăмлăн килсе çапăнать. – Ача пуçне каçăртсах кăвак тӳпенелле пăхать. Çав вăхăтра ун пичĕ ахаль те тăрăхласкер тата тăрăхланать.

– Çĕр-Аннемĕрĕн те, апла, хăйĕн хумĕ пулма кирлĕ! – тусне пулăшмаваскать Ванюк. – Эс техникăна пит лайăх пĕлен, тен, вĕсене, çав хумсене те, тупса палăртма пултарăн?

– Палăртма пулать, паллах. Анчах мĕнле хумсем-ши вĕсем?

– Çил-тăвăл тухас умĕн мĕнле питĕ вăйлă шăхăрчĕ Вăл, çав хум, – çил пек шăхăрма пăхать Нинук.

– Çук, çил, тетĕн-и? Çил тени сывлăш кусни çеç. Çĕр сасси вара вăл çĕр ăшĕнче мĕн пулса иртнипе çыхăнса тăмалла. Мĕн пулни – паллă мар.

– Мĕн пулса иртнине эсĕ ăна шыраса тупатăнах вĕт! – хавхалантарма тăрăшать Антона Нинук.

Пĕр вăхăт каллех пурте шăп пулаççĕ. Тем тĕрлĕ ыйту умне тухса тăнăскерсем хăйсем те анрасах кайрĕç пулĕ. Пурнăç йывăççи те кунта, тĕпсĕр çăлкуç та, çил-тăвăлĕ, çĕрпе таччăн çыхăннă чăваш пурнăçĕ... Ăçтан пурне те татса парăн... Пурнăç йывăççи пулăшсан кăна!

– Эпир мĕн вĕт-ха, Михха мучи, сирĕнпе канашлама килтĕмĕр, – пат! тататъ шăплăха Ванюк. – Эпир кунта Нинукпа шутларăмăр-шутларăмăр та, тĕпсĕр кӳлĕри юшкăна кăларса хамăр уй-хирсене, çырма-çатрасене пăрахса тухас терĕмĕр. Çав юшкăн вĕт-ха кӳлĕ тавра тăкăннă та тăвăлта... Курăк ăнт! мĕнле хăвăрт ӳсет. Çапла тусан, тен, пирĕн ялта та чăн çăтмах пуçланĕ.

– Çăтмах? Мĕн çăтмахĕ! – кулса ярать мучи. – Çăтмах пирки чиркӳ çыннисенчен ыйтмалла. Кунта ман пĕлӳ çитмест.

– Çук, çăтмахĕ пулать–и, пулмасть-и, юшкăна кăларма пулăшу кирлĕ. Шкул ачисен вăйĕ çителĕксĕр. Ял халăхĕ мĕн калать-ши, тетпĕр. Эсир вара, чи ватти, ял старости. Эсир мĕнле калатăр, çапла пулать.

– Пур-çке вăл çапла агротехника мелĕ. Сапропелла теççĕ-и-ха. Юшкăн ĕнтĕ. Тепĕр чухне вăл кӳлĕсенче пухăнса каять те ӳсен-тăран валли питĕ пахалăхлă япала пулса тăрать.

– Мĕншĕн ыйтас мар, – шухăша каять ват çын. – Ял пухăвне ыранах пухатпăр. Халăх мĕн калать.

– Тата тепĕр япала пур-ха.

– Мĕн тата?

– Пурнăç йывăççи çухалчĕ вĕт.

– Çухалчĕ! – харăссăн кăшкăрса яраççĕ пурте. – Мĕнле майпа? Мĕншĕн? Сире сыхлама хăварнă вĕт-ха!

Ачасем хăйсемпе пулса иртнĕ пăтăрмахсене каласа параççĕ. Пурне мар, паллах. Çимĕçне çинине те, Çтаппанпа хирĕçсе кайнине те пĕлеççĕ халь тин. Йывăç мĕншĕн пĕтнине никам та ăнланмасть.

– Тен, биологи учителĕ, Хĕветĕр Хилипччă пĕлет? – тĕшмĕртет Нинук. Хăй вăл биологине пит юратать те, учителĕ те пурне те пĕлет тесе шутлать.

Ку шухăшпа пурте килĕшеççĕ. Ачасем ушкăнланса ун патне кайма тухаççĕ. Михха пичче юлать. Ун хăйĕн шухăшĕ пур. Çав чĕлĕмпе черкке вырăнне мĕн шыраса тупмалла-ши тет вăл. Ара, ун паçăрах табакне те туртас килет, ăш канмалăх кăшт сыпсан та юрать текелет ăшра. Ачасем кайсанах пӳрте кĕрет те чей лартса ярать. Яппунсен чей культури питĕ вăйлă аталаннă теççĕ. Вĕсем чей ĕçсех ăшне кантараççĕ. Чăвашсем вара... Енчен те эрех-сăра вырăнне чей майлăрах сиплĕ шыв хатĕрлеме вĕренсе çитсен мĕнле лайăх пулнă пулĕччĕ. Çут шыв, тейĕпĕр. Çут шыв? Ара, тĕпсĕр çăлкуçран ĕçсен вăй кĕрет теççĕ мар-и-ха? Çав кӳлĕ патне часовня туса лартас пулать те чиркӳ урлă «светить» тусах ĕнтĕ, халăха çав шыва ĕçме хăнăхтарас. Пулчĕ те. Ĕç туса çитерсен те, уявра та çав шыва ĕçсе сăмах калас, унпа хăналаннине чи пысăк чыс теес. «Шывран таси, шывран хакли çук», теççĕ. Халăх тахçанах каланă. Шута илменни кăна. Савăнса кайнă мучи чĕлĕмне туртса кăларчĕ. Туртса ярас тенĕччĕ. Ас илех кайрĕ. Ара, пурнăç йывăççи туртма хушман вĕт! Тепĕр тесен, мĕн-ма вара пит çав пӳтсĕр тĕтĕме тăрăшсах çăтмалла тет. Çăтмалли урăххи те пур вĕт-ха. Сăмса айĕнчиех. Паллă, мĕнни. Йĕмми-мĕнни, сывлăш ĕнтĕ вăл! Унсăр эпир пĕр минут та пурăнаймастпăр. Çăтатпăр кăна çав сывлăша. Асăрхамастпăр та. Мучи сывлăша тарăннăн сывласа

илчĕ те, тĕлĕнсех кайрĕ. Ун сăмсине табак шăрши çапрĕ. Пӳрт стенисем тĕтĕмпе тулса ларнă та, халь тин ĕнтĕ вĕсенчен çав тĕтĕм шăршине нимпе те хĕссе кăлараймăн. Алăка уçса ярсанта сĕвĕрĕлес çук ку табак шăрши. Çавна шăршласа çывăратăп вĕт, шутларĕ ватă çын. «Ватă çын, тăватă çын». Кунта та майне тупрĕ Михха мучи. Ара, терĕ вăл яланхилле. Табак вырăнне таса сиплĕ сывлăш туртма вĕренес пулать. Сывлăш гимнастика, теççĕ-и-ха! Çак сăмахсемпе урама тухрĕ, унти сывлăш та тивĕçтермерĕ. Пахчана кĕчĕ. Кунта сиплĕрех те тутлăрах пек. Тарăннăн сывласа илчĕ. Тутлă-тăтлă пулса кайрĕ. Татах та татах сывларĕ. Пуçĕ çаврăнсах кайрĕ. Ку чĕлĕм туртнинчен те лайăхрах пек туйăнчĕ. Акă мĕн, акă ăçта пурнăç тупсăмĕ! Кашни килте таса та сипле сывлăш пахчисем кирлĕ. Унтах ларса канмалли е гимнастика тумалли хатĕрсем пулччĕр. Ватă çын çын курмас-и текелесе ун-кун пăхкаласа илчĕ те аллипе унталла-кунталла сулкаласа илчĕ. Чĕркуççийĕсене хуçлатса ларма пăхрĕ. Пулмарĕ. Йăвансах кайрĕ. Хăй çапла ача пек хăтланнинчен кулкалам пекки тăвать. Хăтланăвĕсем айванрах пулнине ăнланать. Чăн та, пĕр тепĕр çын айккинчен пăхса тăрас пулсан, мучи çапла шапа пек çапкаланса тăнине курсан кулса вилĕччĕ. Кулĕçĕ те, акă. Ват çын пуçĕнче пĕр шухăш тĕвĕленет. Ыран пухура юшкăн кăларасси çинчен çеç мар, халăх пурнăçĕ пирки те сăмах хускатас. Унсăр мĕнле пултăр! Урăхла юрамасть. Юрамасть кун пек пурăнма. Кăçал çур çулта кăна автан авăтман яла вун тăваттăн тухса кайрĕç. Кун пек нихçан та тăкăнман, теççĕ, мижерсем. Мĕн пулчĕ? Мĕн пулни паллă ĕнтĕ вăл. Эрех ĕçсе, табак туртса вилсе пĕтеççĕ. Ĕçне туни те халь тин ĕнтĕ çук. Пĕрлешӳллĕ хуçалăх та саланса пырать. Ăт! çак вăхăтра темле пурнăç йывăççин çимĕçне çинĕ ачасем пырса кĕреççĕ те халăха мĕнле пурăнмаллине вĕрентме пуçлаççĕ. Шăна пек тек вилесшĕн мар вĕсем, мур илесшĕсем!

Çамрăк пулсан та ăслă. Çут çанталăкĕ те чăтайми пулчĕ пулас. Кутранах тапса илчĕ мар-и, акă. Мучи тинтерех кăна юсаса çитернĕ вите тăрри çине пăхса илчĕ. Юрать Антон килсе пулăшрĕ-ха. Пĕччен тăрса юлсан çапла çав вăл, кирек кам та килсе кӳрентерме пултарать.

Михха мучи, халь тин вăтанма пăрахрĕ пулас, хăюллăнрах суллакаласа илчĕ те аллисемпе пӳрте кĕрсе кайрĕ. Тепĕртакран каялла васкаса тухрĕ. Аллинче ун шыв йăтмалли пысăках та мар канистра. Пӳрт умĕнче чарăнса тăрса каялла пĕрре кăна пăхса илчĕ. Тем сăмахĕ каласа пăхса илчĕ те чике сухалне çил çинче вĕçтерсе икĕ çырма пусĕ еннелле таплаттарчĕ.

Ачасем шкула кĕпĕрленсе кĕнĕ чухне биологи учителĕ микроскоп умĕнче ларатчĕ. Вăл та çĕр çывăрман пулас. Куçĕ хĕрелнĕ. Сăнран ĕшеннĕ пекрех курăнать. Вĕренекенĕсене курсан пит хавасланса кайрĕ, хăвăрттăн сиксе тăнăран пуль, пуканне йăвантарса ячĕ. Хăй те кайса ӳкрĕ. Ку питĕ ăнсăртран пулса иртрĕ те ирĕксĕрех пурте ахăлтатса кулса ячĕç. Учителтен те ним те мар кулма пулать иккен. Хĕветĕр Хилипччă хăй те кая юлмасть. Ахăраççĕ кăна. Тĕнче те аахăрать тейĕн. Кăшт лăпланчĕç те мĕн пулса иртнисене каласа пачĕç. Татах кулчĕç. Учитель юшкăн кăларас ĕçе ырларĕ. Хăй тĕпчевĕпе паллаштарчĕ.

– Ку шыври микроорганизмсем питĕ хăвăрт аталанаççĕ. Малтанрах курнисем пĕр икĕ-виçĕ миллиард çул каярах пурăннă пулсан, халь тин мироскоп айĕнче сăнанисем пĕр миллиард çул каярарахрисем. Питĕ аталаннăскерсем! Эволюци çĕнĕрен пуçланчĕ тейĕн. Кун пек пулсан, нумай та вăхăт иртмĕ, çĕр çине çĕнĕ чĕрчунсем килĕç. Мĕне пĕлтерет ку? Эпĕ нимĕн те ăнланмастăп. Кун пек пулсан час темле динозаврсем те çĕнĕрен сиксе тухĕç.

Çук, динозаврсенчен те мар, çӳçне тăрмакласа, куçне чарса пăрахса калакан учителĕ курнă ачасем хăранипе унран каялла чакса каяççĕ. Хăрамасăр, тĕпсĕр кӳлĕрен эпир нихçан та курман чĕрчунсем сиксе тухсан çынсен вара ăçта кĕрсе каймаллла тет? Кашни ача пусĕнчех мĕлтлетсе илчĕ çакă. Мĕлтлетсе илчĕ те, ку тата кулăшла пек туйăнса кайрĕ. Мĕн динозаврĕ? Каçса кайса кулаççĕ халь ачасем. Хырăмĕсене тытса пĕр-пĕрне пӳрнепе тĕллесе «динозавр!», «питекантроп»!», теççĕ. Çитрĕ савнмалăх самант. Учитель те кулать. Ăçта кайса кĕрĕн?

– Ку вĕт, мĕн вĕт, – чарăнать кулма Ванюк. – Çăл пиртен тепĕр хут çын туса хурасшăн вĕт. Хальхисем пăсăк тет. Çĕнĕ эволĕци пуçлать. Çĕре чулпа çапнăран çапла пулчĕ ĕнтĕ ку.

– «Çăла ан сур, ĕçме кирлĕ пулать», теççĕ. Ĕне кăтӳ çăл патне тапăра аннă вĕт. Унтах ĕне тени мĕн ĕнтĕ, сыснă-шăнă, çăла вараланă. Тулай Иванĕ вăл, хăвăрах пĕлетĕр, тен, хăй те çавăнтах тула тухнă. Çăл çилленсе çитнĕ те...

– Çăл çеç мар, çĕр хăй тарăхса кайнă. Вăл пирĕн кашни хусканăва сиссе пĕлсе выртать. Ăçта унта чул, пирус тĕпне çĕр çине пăрахма юрамасть. Сурма ту юрамасть, апла. Çĕр чăмăрĕ калама çук хăватлă шутлав машини. Тен, вăл турă пекех хăтланма пултарать. Енчен те çĕнĕрен эволюци пуçлать-тĕк, çапла пулма пултарать.

– Чăн та çапла пулсан, ку пирĕншĕн, пĕтĕм этемлĕхшĕн калама çук пысăк хăрушлăх кăларса тăрататъ. – хăрама пăрахмасть Ванюк. – Эпир пач кирлĕ мар килсе тухатпăр. «Юман пĕтсен чăваш пĕтет» тесе ахальтен каламан пуль. Пурнăç йывăççи те пĕтрĕ вĕт. Мĕн сăлтава пула куç умĕнче тенĕ пек сӳнсе сывлăшра ирĕлсе кайрĕ?

– Кун пекки пур-ха вăл. Пур япала та пĕтет. Йывăç кăна мар, çын та вилет, – ăплантарать учитель. – Хăш-пĕр

кактуссем çеçкене ларсанах хăраççĕ, пулăсем те пур ун йышшисем. Вăлча сапаççĕ те вилеççĕ. Хăраса ӳкме кирлĕ мар. Тен, кам пĕлет, пурнăç йывăççи тепре шăтса тухĕ.

– Вăл та пуль, халь тин ăнланса пыратăп, пиртен кăна килме пултарать. Эпир ĕлĕкхиллех сĕмсĕррĕн йăлт таптаса пырсан тĕнче йывăççи кăна мар, çын хăй те пĕтет. Кӳлĕ акă тепре çил-тăвăл кăларать те, пурне те çĕр çинчен шăлса тăкать.

Ку каллех хăратать. Пĕрре тӳссе курнă та, тăвăл мĕнне пурте пĕлеççĕ. Тăвăл шӳтлеме юратмасть. Ун пек ан пултăрччех, шутлаççĕ шкул ачисем. Вара вĕт вĕсен йăранĕсем те пĕтеççĕ. Экзамен та тытаймаççĕ. Пурнăç чăн экзамен тыттарнине хальлĕхе вĕсем тăнкарса илеймеççĕ курăнать. Пĕрремĕш чан çапнă ĕнтĕ. Илтрĕ-ши ăна халăх? Ыранхи пухура мĕн калĕ вăл?

Михха мучи, тĕпсĕр çăл куçĕ умне çитнĕскер, шыв çийĕ çине тĕлĕнсе пăхса ларчĕ. Вăл, чăн та, чисти чĕрĕ чун пек курăнать. Шыв çийĕн çутă хум вылять, тĕпĕнчен чĕре пек пăл-пăл! тапса тăрать. Мучи кĕл тума хатĕрленчĕ. Кăшт шухăшласа ларнă хыççăн шыв умĕнче ӳксе пуç çапрĕ. «Ырлăх-сывлăх парсамччĕ, – аран-аран илтĕнет мăкăртаткалани, – ĕç хыççăн ĕçсе ăша кантармалăх, уявра сыпса савăнмалăх пар, таса шывăм. Эпĕ çăл куçран кăшт ăсса илнĕшĕн каçар, эпĕ сана уншăн ĕçпе тавăрса парăп. Час сан юшкăна кăларса тĕрлĕ-тĕслĕ курăк ӳстерĕпĕр, çăлри сиплĕ шывпа шăварăпăр. Айăп ан ту, сип пар, пил пар пурăнма». Çак сăмахсемпе ват çын, мăчавăр темелле-и ĕнтĕ ăна халĕ, çăла ӳпĕнсе пĕр сыпкăн шыв ĕçрĕ, унтан таса та çап-çут шыва канистрăпах ăсса илчĕ.

Шыв çийĕ çав вăхăтран вĕттĕн-вĕттĕн хумханса илчĕ. Ялтăр-ялтăр! çиçрĕ хум тăрри. Тăрисен хорĕ тата хытăрах кĕрлерĕ. Кун пек каланисем çут çанталăка килĕшрĕç пулас.

Мучие хӑйне те питӗ канлӗ пулса кайрӗ. Вӑй та кӗчӗ пек. Шыв ҫине татах ӗҫес тесе ӳпӗнчӗ те, тӗлӗнсех кайрӗ. Ҫӑл куҫ тӗпӗнчен тенӗ пек ун ҫине темле палламан ҫын пӑхса илчӗ. Сухаллӑ хӑй, анчах сухалӗ шурӑ мар, хура. Пит-куҫӗ те темле ҫамрӑк – ҫиҫет кӑна. Тахҫан таҫта курнӑ пек ку ҫынна. Тӳрех ӑнкарса та илеймерӗ мучи ку вӑл хӑй пулнине. Ҫамрӑкрах чухне ҫаплаччӗ вӗт-ха!

Шыв ӗҫесси пулмарӗ. Шухӑша кайнӑ мучи, мучи те мар пуль халь, сиплӗ шыв тултарнӑ канистрине ҫӗклерӗ те ҫӑмӑллӑн кӑна килӗ еннелле утса кайрӗ. Акӑ вӑл чӗрӗ шыв, чӗрӗ шыв, мӗлтлетрӗ ун пуҫӗнче. Эпир вӗт ку таранччен вил шыв ӗҫсе пурӑннӑ. Ку вара чӗрри, ҫан-ҫурӑмпа сӑн пите ҫӗнӗлӗхпе вӑй кӗртекенни! Эрех мар. Сӑра та мар. Чӗр шыв кирлӗ пире! И-ях! кӑшкӑрса ячӗ утса пыракан старик. Ку хӑйӗншӗн те питӗ ӑнсӑртран пулчӗ пулас. Чарӑнса тӑчӗ. Хӑй тӑрӑх пӑхкаласа илчӗ. Ҫамрӑк ҫын пек ахӑлтатса кулса ячӗ. Ял еннелле ҫил пек вӗҫтерчӗ. «Чӗрӗ шыв! Чӗрӗ шыв!» – илтӗнсе юлчӗ аякран.

Халӑх вӑйӗ

Пуху кун пек кӗрлесе тӑрасса никам та кӗтмен пулас. Лавкка умӗнчи лапамра пӗр ҫӗре яхӑн ҫын пуҫтарӑннӑ. Хӗрарӑмсем уйрӑммӑнтарах тӑраҫҫӗ. Ваттисем тепӗр ҫӗрте. Ҫамрӑксем ҫукпа пӗрех. Нумаях та мар ачасем биологи учителӗ тавра пуҫтарӑнса тӑнӑ. Мӗн пулать те мӗн килет тесе шутласа тӑраҫҫинех кусем.

Михха пичче пухӑва шӑп та лӑп каласа хунӑ вӑхӑтпа пуҫларӗ. Кӗтӳ хунӑ. Тӗп ӗҫсене пуҫламан. Ҫавӑнпа та пулӗ кашни хӑйне ирӗклӗ те ҫав вӑхӑтра пӑшӑрхануллӑрах туять.

Ара, юлашки вăхăтра ялпа тем те пĕр пулса иртет те – пăшăрханмасăр! Староста та пăшăрханать.

– Юлашки вăхăтра, – пуçлать вăл тахçанах тĕвĕлесе хунă шухăшне, – ял пĕтес патнех çитрĕ. Мĕн туса пурăнать ял халăхĕ – калама та хĕн. Сăмахран, акă, шкул хупăнас хăрушлăх сиксе тухрĕ. Ялта вĕт пĕр вăтăр ача пур–и, шкула каяканни? Вĕсем те, ӳсерех панисем, Ташкиле çӳреççĕ. Кун пек пулсан шкул пĕр-тепĕр вунă çултан хупăнать. Кăçалхи çур çулта кăна вунă тăвата çынна çăва çине ăсатрăмăр. Кун чухлĕ çын нихçан та вилмен. Çуралнисем вара икĕ ача. Хăвăрах танлаштарса пăхăр. Пĕр тепĕр алă çултан, апла, ял та пĕтет. Мижер ялĕ тахçантанпах чаплă та хăватлă ял пулнă. Халĕ вара? Халĕ акман-вырман çĕрсем те пур. Халĕ, тен, пире çĕр те кирлĕ мар? Пĕрлешӳллĕ хуçалăх пĕтсе пырать. Фермăсем пушă лараççĕ. Ялта ваттисем кăна тăрса юлчĕç. Мĕн тесе хăваласа кăларса ятăр ачăрсене тăван килĕрсенчен? Мĕн, ют çĕрте кăна укçа çапма пулать терĕр-и? Укçа тесе ял çапла юхăнса вырттăр-и? Мухтавлă Мижер ялĕ çĕр çинчен çухалтăр тетĕр-и?

Михха пичче пĕр кана чарăнса илчĕ. Ял халăхĕ кĕрр! кĕрлесе кайрĕ.

– Çĕр–Аннемĕр те кун пек лару-тăрăва чăтайми пулчĕ пулас, – тухса тăчĕ маларах Хĕветĕр Хилиппчă. – Иртнĕ çил-тăвăла пурте ас тăватăр. Сăхăт çырминчи пулă çухалчĕ. Уйра путене авăтма пăрахрĕ. Кураксем те вĕт йăва çавăрма пăрахрĕç. Выльăх-чĕрлĕх пĕтсе кайрĕ. Тырпул та вĕт, халĕ ĕлĕкхи мар. Гектартан пĕр çирĕм центнер илсен савăнса тăратпăр. Ку тухăç çителĕксĕр. Çавăнпа та чухăн пурăнатпăр мар-и?

Халăх тата хытăрах кĕрлесе кайрĕ. «Мĕн тумалла тет вара?» – илтĕнет унтан та кунтан. Ку шухăша шутламан мар.

Ку шухăш тахçантанпах пуç тӳпинчен шăтарса тухнă та кашни кун ял çийĕн вĕçсе çӳрет.

– Акă мĕн! – пуху варринех сиксе тухать Ванюк. – Çырмасене, уйсене юшкăн кăлармалла. Тислĕк вырăнне пултăр. Юшкăнĕ тĕпсĕр кӳлĕре чылай. Тата ахальли те мар пулас. Çил-тăвăл хыççăн вăл ăçта ӳкнĕ, çавăнта курăк питĕ хăвăрт ӳсет. Кӳлĕ хĕрне йывăç та ӳссе ларнăччĕ... Анчах вăл теме пула пĕтрĕ. Курăкĕ вара ӳсет. Енчен те ял халăхĕ юшкăн кăларас ĕçе хутшăнсан, ял тавра, çырмасенче те курăк ешерме пуçлĕ. Вара тин выльăх шучĕ ӳсĕ. Тырпул та тухăçлă пулĕ.

Шкул ачи çапла хĕрӳллĕн калаçни ял халăхне тĕлĕнтерсе ячĕ. Кулкалакансем те тупăнчĕç.

– Мĕн тĕпсĕр кӳлли пултăр? – шăл йĕрет Тулай Иванĕ, – Курăс хутмалăх та çук. Юшкăнĕ те унта пĕр çăпала ăсса илмелĕх.

Кăна илтнĕ халăх ахăрсах кулса ярать. Ара, Тулай Иванĕ çав калаçнă вăхăтра пуçне çын илтмеллех шан-шанн! çапса кăтартать. Тăм писменсем тет ĕнтĕ.

– Юшкăнне кăларма пулĕ-ха ăна, сапропелла, теççĕ, – лăпкăн кăна тăсать ача шухăшне ял агрономĕ, вăлах пĕрлешӳллĕ хуçалăхăн ертӳçи, Галина Ивановна. – Анчах удобренисемсĕр те май килмест. Вĕсем вара хаклă. Илме укçа çук. Сухалама, акма-вырма техника çитмест. Вĕсем те пĕтнĕпе пĕрех. Мĕн тумалла тет. Кăна никам та пĕлмест.

Калас пулать, Галина Ивановна, вăлах Петрова, питĕ тарăхса çитнĕ. Анчах çав тарăхăва халăх умĕнче вăл пĕрре те кăтартмасть. Мĕн-ма тесен халăх тахçанах ĕçлеме пăрахнă. Кăшкăрса та пăхнă вăл, усси пулман. Халăх пĕрлешӳллĕ хуçалăх ĕçĕнче хăйне тек тупайман, тарма тытăннă. Хуçалăх ертӳçисем те, вĕсем умлă-хыçлăн темиçе улшăнса пычĕç, тарса пĕтрĕç. Вара тин, ку ĕçе хăрарăм кăна пултарать тесе, ял

халăхĕ Галина Ивановнăна ертӳçĕ пулма суйларĕ. Хăй питĕ патвар вăл.

– Ку пĕтен тĕнчене çĕнĕрен пуçласа ярас пулать. Акă мĕн! – хĕрӳленет Ванюк. – Тĕпсĕр кӳлĕ хăй çапла калать.

Пĕр лăпланса шухăша кайса тăран халăх тепре кулса ярать.

– Пурнăç йывăççи хăй çапла каларĕ! – тек пытарса тăраймасть хăйсенпе мĕн пулса иртнине Ванюк. Вăл çак пĕр-икĕ кунтах мĕн тӳссе ирттернине каласа парать. Вĕсем мĕн çăтмахри пĕлӳ йывăççин улмине çинĕ. Халь тин мĕн тумаллине те пĕлеççĕ. ку сăмахсем халăха ухмахлантарсах яраççĕ. Хăшĕ-пĕрисем чулпа çапса хăваласа яма та хатĕр.

– Кай кунтан! – хăмсарать ăна Тулай Иванĕ. Хăйне вăрăпа тытнăшăнах кураймасть тем? – Тупăннă кунта пĕлӳçĕ! Сансăрах пĕлеççĕ. Акă агроном мĕн калать! – Çак сăмахсемпе ачана тĕрте-тĕртех халăх хушшине кĕртсе ярать. Аптраса ӳкнĕ Ванюк хирĕç тăмасть. Çтаппан çавăнпа усă курса ун карттусне куç таранах пусса лартать. Лĕхĕл-лĕхĕл! кулать хăй.

– Тăхтăр-ха, тăхтăр, – ача хутне кĕрет учитель. Кунта ним кулмалли те çук. Çут çанталăка ăна итлеме пĕлес пулать. Йывăç та тем те пĕр каласа кăтартма пултарать. Вăл япăх ӳсет-тĕк, апла, çĕр япăх. Çĕре лайăхлатас пулать. Çавă кăна. Кунта ним кулмалли те çук. Юшкăнĕ те вăл ахальли мар пулас.

Хĕветĕр Хилипччă халăха хăй тĕпчевĕпе паллаштарать. Юшкăнĕ те, шывĕ те питĕ чĕрĕ япаласем мĕн. Енчен те вĕсемпе усă курма мел тупсан, питĕ лайăх пулнă пулĕччĕ тет. Халăх пĕрех иккĕленет.

– Çав панулмине эпĕ те çинĕ! – таçтан вăй тупăнать вăтанса тăракан Нинукăн. Ара, каччăпа пĕрле пулнă-ха та! – Эпĕ те пĕлетĕп. Эпир туса илекен тырпула, пĕтĕм çимĕçе хăй

халлĕн ӳсме вĕрентес пулать. Çапла каларĕ мана пурнăç йывăççи.

– Мĕнле-мĕнле? – аптраса ӳкет агроном. – Кун пеккине илтмен.

Кун пеккине пухăва пухăннă хĕрарăмсем те илтмен. Нинука питĕ сăнаса пăхаççĕ. Кам хĕрĕ пулчĕ-ха ку, текелеççĕ.

– Кашни ӳсен-тăран пĕр-пĕрне пулăшса, хӳтĕлесе тăрать. Çемьери пек. Калăпăр, эпĕ те вĕт аннене пулăшатăп, анне те мана ас тутарсах тăрать. Çут çанталăкра пур япала та пĕр-пĕринпе пулăшуллăн çыхăнса тăрать. Вăрман, пурте пĕлетĕр вĕт, хăй тĕллĕнех ӳсет. Çаранра та тем тĕрлĕ курăк. Ахальтен мар ку. Пирĕн те çапла тума ăс çитересчĕ. Вара акмасăр тумасăр тыр вырса илĕпĕр.

Ку пушшех те савăнтарса ярать. Хальхинче хĕрарăмсем те кулкалаççĕ. Ай, ку сан Марье аппа, сан хĕрачу тем те пĕлет текелеççĕ. Нинук вара, каласса каларĕ те, каласанах питĕ вăтанса кайрĕ. Вăлт! çеç çаврăнса ачасем патне Ванюкпа юнашар кĕрсе тăчĕ.

– Эпĕ малтанлăха сăнавлă участок туса пăхма сĕнесшĕн, – тăсать хăй шухăшне биологи учителĕ. – Шкулти йăрансем ытла та пĕчĕккĕ. Эсир пире пĕр вунă гектар çĕр уйăрса парсан, эпир ăна хамăрах пăхса тăрăпăр. Техникăпа пулăшма тивет, паллах.

Учитель калани халăха ӳкĕте кĕртет. Тулай Иванĕ те халь тин кулма пăрахать. Агроном та пулăшма хатĕр. Халăх икĕ çырма пуçĕнчен пуçласа Самать таран ахалех тăсăлса выртан çĕре сăнавлăх уйăрса пама килĕшет. Юшкăн турттарма та çывăх. Тен, ĕç ăнса пырсан, шыв пăрăхĕсем те хума май килĕ. Çапла шутларĕ халăх. Апла, йăлт пĕтмен-ха Мижер çыннисем. Акă тепре авалхи пек çĕкленсе илĕç те, тĕнчипех çăтмах туса хурĕç.

Тепĕр кунне пĕтĕм халăхпа тенĕ пек юшкăн кăлarma тухрĕç. Кашни витре йăтнă. Ара, ял ĕçченĕ вăл мĕн тумаллине каламасăрах пĕлет. Машинпа вĕт унта патне пыраймастăн. Шурлăхлă. Экскаватор та кĕреймест. Витрепе вара сăрта йăтма пулать. Машинĕ самосвал йышши кирлĕ. Çавăн йышшине панă та хуçалăх ертӳçи.

Халăх пухăнсан Михха мучи мала тухса тăчĕ те, çăл умне чĕркуçленсе ларчĕ. Пуç тайса тем мăкăртатма тытăнчĕ. «Каçар пире, – тет пулас ку ăрăмçă, – эпир сана усал тума килмен. Пулăшу ыйтатпăр. Юшкăн пар. Шыв пар. Ахаль тумăпăр. Тырпул ăнса пулсан сана та тăрантăпăр. Мĕн чухлĕ илсен те тĕппи сан ан курăнтăр». Çак сăмахсемпе мучи ӳксе пуç çапрĕ те ывăçпа шыв ăсса илсе пĕр-икĕ сыпкăм ĕçрĕ. Юшкăнĕпе питне сĕрчĕ.

Тĕпсĕр çăл куçа çакă килĕшрĕ пулас. Шы çийĕн вĕттĕн-вĕттĕн хумсем çĕкленчĕç. Хĕвел çути хум тăррисенче пин-пин çутă çутрĕ. Çут çанталăк та ыр сунать тейĕр. Ват çын хыççăн учитель сĕннипе пурте çапла шыв ĕçсе пылчăкпа сĕрĕнчĕç. Халь тин айккинчен пăхсан ку кулăшла та курăнать пуль, анчах пурте питĕ савăнса тăраççĕ те, пурне те вăй кĕрсе кайнă та, шӳт-кулă кăна янăраса тăрать икĕ çырма пуçĕнче. Ан тив, халь тин вĕсем тăван çĕрпе вараланнă, ан тив, тен, вĕсем авалхи Месопотамине аса илчĕç... Халăх юнĕ вăраннă, ку пĕрре пăхсах курăнать. Акă Михха мучипе Хĕветĕр Хилипччă вĕрентсе пынипе Самать енчи уй çине пылчăк купи хыççăн пылчăк купи ӳссе ларма тытăнчĕ. Салатма кирлĕ мар теççĕ. Çумăр çусан çĕре хăех сăрхăнса анса каять. Çумасан шăваратпăр теççĕ. Акмалли мĕнне учитель малтанлăха курăк кăна акса пăхасшăн.

Çак ĕçе аякран пăхса тăрсан, халăх темле пушар сӳнтерме пуçтарăннă, тейĕр. Çынсем черетленсе тăнă та алăри витресене пĕрин аллинчен теприне парса тăраççĕ. Ĕç хăвăрт пулса

пырать. Çĕ «пушарĕ» те, пур пулсан, кун пек ĕçлесен час сӳнет. Савăнăçлă хăйсем. Кун пĕрле карр! тăрса ĕçленине ас тумаççĕ те. Ваттисем кăна «ĕлĕкчĕ те, ĕлĕкчĕ» текелеççĕ. Çамрăксем «пуçра çавра çĕлĕкчĕ» тесе шӳтлеççĕ. Ку нимене пурте тухнă пек те, çапах та Тулай Иванĕпе Çтаппан курăнмаççĕ. Ахăртнех вĕсем ку ĕçе ĕненмеççĕ.

Пĕр кун тăршшĕнчех, «халăх сурать кӳль пулать», теççĕ-и-ха, юшкăна турттарса та хучĕç. Тĕпсĕр кӳлĕ вара мĕнле пулнă, çаплипех юлчĕ. Юшкăнĕ те пĕтмерĕ, шывĕ те хухмарĕ. Çăл куç чĕри ĕлĕкхи пекех пăл-пăлл! туса тапса тăрать. Апла, вăл чăнласах тĕпсĕр! Ăна, тен, малашне пуç çапма тытăнмалла. Çапмалла-и, çапмалла мар-и, пĕрех, анчах та кашни пĕлет, ку чĕрĕ шывсăр тек пурăнма май çук. Çут çанталăк çынна хăй аллине тăсса пачĕ. Чĕрине те уçрĕ. Хăйне усал тунисене те манса кайрĕ, тен. Ара, çын тени, ун ачи-иç! Халĕ тин пĕтĕм çĕр-шыв ачисем мĕн хăтланнине çĕр амăшĕ пек кăмăллăн пăхса выртрĕ.

Хăрушă ĕç

Тепĕр кунне ир-ирех, хĕвел тухиччепех вăранса кайрĕ Ванюк. Шăм-шак тем сурать пек. Ĕнер кунĕпех ĕçленĕ те, ăнланмалла ĕнтĕ. Ку çеç те мар-ха. Тем, ун чĕри сасартăк пăшăрханса ӳкрĕ, инкек пулассăнах туйăнать, çавăнпа та ача вырăн çинчен хăвăрт кăна сиксе тăчĕ те тумланса урама тухрĕ. Тем çитмест ăна. Тен, тăри тени? Тăрисен хорĕ çуккă вĕт! Тӳпе шăп тăрать. Сӳӳ! туса çӳçенсе кайрĕ ача чĕри. Ырра мар ку! Ванюк хăй те сисмерĕ, ăнланмарĕ те, тĕпсĕр çăл куç

еннелле тапса сикрӗ. Çавӑнта темскер пулнӑ! Çӗмрен пек вӗçтерсе чупса çитрӗ вӑл кӳлӗ хӗрне. Унта, çапла, инкек!

Такам çӑл куçне тем пысӑкӑш чул пӑрахса хупласа хунӑ. Шарт! сикрӗ ача чӗри. Çил-тӑвӑл тухсан тем курса ларӑпӑр! Хӑвӑртрах! Ванюк çӑл кутнех чупса пычӗ те чула илсе пӑрахма тӑчӗ. Ӑçта унта? Тем пысӑкӑш чул хускалса кӑна илчӗ. Кун пек йывӑр чула пӗччен йӑтаяс çук. Çӑла вӑл пусӑрласах хунӑ. Шывӗ те тухмасть. Çук, кун пек юрамасть тесе ача тепӗр хут тапӑнса пӑхрӗ. Хальхинче çӗклесе мар, шутарса пӑхас терӗ. Чул, чӑн та, хускалчӗ. Аялта пылчӑклӑ-ха та, шутарма та пулать пуль. Татах, тата хытӑрах мекӗрленчӗ ача. Кӑвапи талса кайиччен мекӗрленчӗ. Çӑл уçӑлсах çитнӗччӗ ӗнтӗ. Шывӗ те юха пуçланӑччӗ. Çав вӑхӑтра шалта тем талт! туса талса кайрӗ. ача самантрах сывлӑшсӑр пулса ларчӗ. Хускалаймасть те. Кӑвапа тӗлӗнче питӗ-питӗ хытӑ ыратать. Кӑвапи талчӗ пулинех! Ку пӗтӗмпех пӗр кӗтмен çӗртен пулса иртрӗ те, ача аптранипе ним тума пӗлмерӗ. Пӗлсен те ним те тӑваймӑн. Кӑвапа тӗлӗнче ыратни хускалма та памасть. Шыв шӑнкӑртатса юхни кӑна кӑшт лӑплантарать ача чӗрине. Çӑл куç ӗлӗкхи пекех пӑл-пӑлл! тутарса тапать. Таврара шӑп. Çав вӑхӑтра хӗвел Сӑхӑт çырминчен сиксе тухрӗ хӗвел пайӑркисем шыв çийӗн выляма пуçларӗç. Халь тин пурте йӗркеллӗ пек ӗнтӗ. Анчах пӗрех тем çитмест. Тавралӑх ытла та шӑп. Шӑнкӑр-шӑнкӑр! шыв юхни кӑна илтӗнет. Унччен те пулмарӗ, тӑрисен хорӗ сасартӑк пӗр харӑссӑн юрласа ячӗ. Ку хӑй пӗр симфони пулчӗ. Ванюк вар тӗлӗнче ыратнине пӑхмасӑрах тин кӑмӑллӑн кулса выртрӗ. Пулчӗ, терӗ пулас. Халь тин тӗпсӗр кӳлӗ çилленес çук. Ял çийӗн те çил-тӑвӑл çӗкленмӗ... Унӑн куç умӗнче ванса пӗтнӗ ял ӳкерчӗкӗ курӑнса илчӗ, курӑнса илчӗ те мӗлке пек çухалчӗ. Тек ун пекки пулмӗ! Ача шухӑшӗпе пӗр пулса, çӑл куç та «тек ун пекки пулмӗ» тенӗ пекех варкӑш

çил кăларса ача çӳçĕсене вĕçтеркелесе илчĕ. Чуна ку пушшех те лăплантарчĕ. Тав тунă пекех пулчĕ.

Михха мучи çав вăхăтра çул çинче пулчĕ. Чĕрĕ шыв ăсса килем-ха текелесе тем мăкăртаткаласа пычĕ вăл. Ун хăйĕн шухăшĕ пур вĕт-ха! Çав сăра-эрех вырăнне халăх тĕпсĕр çăл куç шывне ĕçме тытăнсан тем пекехчĕ. Чĕрĕ шыв темрен те хăватлăрах пек. Вăй кăна мар кĕртет, чуна та темле вылянтарса ярать. Куç-пуçĕ вара эрех ĕçнĕ чухнехи пек пĕрре те анрамасть. Халькхи çамрăк ачасем, аттун, шутлать ват çын, шыв вырăнне урнă ĕне сĕтне ĕçме пуçларĕç вĕт. Аллинче ун пĕр пушă витре чăнкăртаткаласа пырать. Чăнкăр-чăнкăр! илтĕнет шăпланнă тавралăхра. Тем ун пек пулакан марччĕ-çке ирпе, шутлать мучи, çанталăк улшăнать-и, тем. Çав вăхăтра тăри хорĕ юрласа яни ăна шарт! сиктерчĕ. Çӳлте-çӳлте, куç курман çĕрте тăрисем теме пĕлсе каçса кайса юрлаççĕ. Михха мучине ку питĕ килĕшет. Апла, йĕркеллех пулать тет.

Йăркеллех те мар çав. Çăл хĕрринче ахлатса выртакан ачана курсан вăл хыпăнса ӳкет. Ку шурлăхлă çĕре çапла тем пысăкăш чул ăçтан килсе выртнинчен тĕлĕнет. Халь тин Ванюк каласа ăнлантарса пани те çырлахтармасть старостана. Витрине çăл кутне пăрахса хăварсах ял еннелле чупать. Хăвăртрах васкавлă пулăшу чĕнсе илес те чула çăл хĕрринчен тата аяккарах шутарса хурас тет. Вăхăт нумай та иртмест, яла васкавлă пулăшу машини персе çитет, врачсем пулăшнипе Ванюка пульницăна леçеççĕ. Ванюкăн кăвапи талнă.

Усал хыпар утпа çӳрет теççĕ. Нумай та вăхăт иртмест ял халăхĕ тĕпсĕр кӳлĕ патне пухăнать. Вăй питти арçынсем чула самантрах çавăрса хураççĕ те тата аяккарах шутарса хураççĕ. Çук, таçта илсе каймаççĕ. Çакăнтах пултăр, теççĕ. Халь тин çăл кутне пыма çăмăлрах пулĕ, çăрăлмĕ. Чула кам илсе килсе хуни пирки те калаçкалаççĕ. Анчах аларан ярса тытман та

кама пит пӳрнепе тĕллесе кăтартăн. Шавлакаласа тăнă хыççăн халăх саланать. Кашнин килте хăйĕн ĕçĕ пур, кунта пуç ватса тăнипе вăл малалла каяс çук. Çăл куçĕ те, чулĕ те мĕнле пулнă çаплипех выртса юлаççĕ. Саланнă çынсенчен пĕри те чул çине темле саспаллисем çырса хунине асăрхамасть.

Учитель тавра пуçтарăннă шкул ачисем вара Ванюк патне пульницăна кайма шут тытаççĕ. Пуричен ытла Антон пăшăрханать. Пульница, калас пулать, икĕ çырма пусĕнчен чылай аякра, район центрĕнче ялтан пĕр вунă çухрăмра вырнаçнă. Çавăнпа та ачасем çула çурранах тухаççĕ. Автобус мĕн кĕтсе вăхăт ытларах та иртет терĕç пулĕ çав. Акă пĕр ушкăн ача тем калаçса çул тăрăх тусан кăларса таплаттарса пырать.

– Мĕн тума ярса тытнă-ши вăл çав чула? – пăшăрханать Нинук. – Кайран та, çын пухăнсан та илсе пăрахма пулнă вĕт-ха ăна.

– Паттăра тухасшăн пулнă пулĕ, - ним пулман пек каласа хурать Çтаппан. Утнă чухне хăй пĕрмаях хĕр çумнерех пыма тăрăшать. Ун çине куç хӳрипе те пулин пăха-пăха илет. Çакна Нинук та сисмест мар.

– Тăхтаса тăма та май килмен пуль, – хӳтĕлет тусне Антон. – Мĕншĕн тесен çĕр çилленсе кайма пултарнă. Вара каллех ял çине тăвăл килсе çапатчĕ. Ванюк çавна пĕле тăркача васканă та, тăхтаса тăма юраман.

– Кам килсе хунă-ши чулне? Ăна пĕччен çын йăтаяс çук, – тĕшмĕртет Нинук.

– Кирек кам пулсан та вăл питĕ хура чунлă çын. Тепĕр тесен чулĕ вăл çăлтан аякрах та мар икĕ çырма пуçĕ тĕлĕнче выртатчĕ мар-и-ха? Ĕлĕк унта киремет йывăççи пулнă тет. Авалхи чăвашсен çăви те çавăнтах пулнă тет, – тем те пĕлет Антон. Аслашшĕ каласа панă пулинех!

– Тетĕн хӳри кĕске, тет. Ăҫтан пĕлетĕн вара эсĕ ку япаласене? Эсĕ ял ачи те мар вĕт-ха, – утнă ҫĕртех ура хурам пекки тăвать Ҫтаппан.

– Асатте каласа парать мана. Вăл тем те пĕлет. Чăваш халăхĕ ҫав киремет йывăҫҫине касса янăшăн пĕтет, тет. Ҫав йывăҫ питĕ хитре пулнă, тет. Кăвак юман майлă пулнă, тет.

– Ха-ха-ха! – кулса ярать Ҫтаппан. Урипе тапа-тапа тусана Антон ҫинелле ярать. Тем ҫиллентерет ăна. Мĕн ҫиллентернине хăй те пĕлмест. – Кăвак юман мĕнне кам пĕлет, кам курнă?

– Ҫав, эпир курнă пурнăҫ йывăҫҫиех пулман-ши вăл? – тĕшмĕртет Нинук. – Вăл та питĕ хитреччĕ. Асамат кĕперĕ пек ялтăрса тăратчĕ. Ҫухалчĕ. Касса ярасран хăрарĕ пулинех. Тулай Иванĕ те ун тавра явăнса ҫӳретчĕ мар-и-ха, – тахҫан хурăн катине сыхланине аса илет хĕрача. – Унран тем те кĕтме пулать. Эсĕ те ун таврах явкаланса ҫӳреттĕн. Улмине те эсĕ татрăн.

– Эпĕ мĕн, ман сире пулăшас килчĕ. Улми вара мана тивĕҫмерĕ те, – кӳренем пекки тăвать Ҫтаппан.

– Сан валли те пулман вăл, апла. Ан пăшăрхан.

Ачасем пĕр кана пĕр чĕнмесĕр утаҫҫĕ. Час вĕсем шкултан вĕренсе тухĕҫ те пурнăҫ ҫулĕпе малалла утса кайĕҫ. Мĕнле пулĕ ĕнтĕ вăл. Кашнин хăйĕн шухăшĕ. Антон шутлав машини ҫинчен шутлать. Нинук Ванюка хĕрхенет. Ҫтаппан вара хĕр ҫине пăхса пырать. Темле вăрттăн шухăш тĕвĕленет ун пуҫĕнче. Вăл шкул пĕтерсенех хулана вĕренме кайма шутлать. Эх, тет вăл ăшĕнче, Нинук та пĕрле пулсанччĕ... Кашнин хăйĕн шухăшĕ...

– Итле-ха, – тет Ҫтаппан Нинука хăй патне туртса илсе. – кăшт юлса утар-ха. Ман санпа калаҫмалли пур.

– Мĕн тата! Васкамалла пирĕн.

– Халь тин сан васкамалли çук. Вăл чирлĕ. Тек акă ура çине те тăраймĕ. Грыжа ун. Сиплесе ярсан та, хăвах пĕлетĕн, каллех çав тĕлтех тепре пулать. Йывăр япала тек çĕклеме юрамасть. Ялта та вăл тек пурăнаймĕ. Ялта йывăр ĕçлемелле.

– Мĕнле хăятăн эсĕ çапла каласма! – хăмсарать аллипе хĕр. – Эпир ялтах çăтмах тăватпăр тенĕ.

– Ха! – кулам пекки тăвать каччă. – Ялта никам та ку таранччен çăтмах мар, ырă пурнăç та тăвайман. Ял вăл тамăк. Кунта эсĕ резина атăпа фуфайкăсăр пуçне урăх ним те кураймăн. Ха!

– Ялта укçаллă пулма çук-им вара?

– Çук! Мĕншĕн тесен ял хула аллинче. Унăн хулари çынсене тăрантса пурăнмалла. Хуларисем вара ĕçлемесĕрех çиеççĕ. Тутлă çиеççĕ тата!

– Ан тыттар. Ĕçлемесĕр мĕнле çиĕн?

– Мĕнле-мĕнле? Пасарта сутă туса, акă мĕнле.

Хĕрача чĕнмест. Кун пек каланисене вăл хăй те пĕрре кăна мар илтнĕ-ха. Амăшĕ те ăна килте ан юл тет. Ман пек пылчăк çăрса ан пурăн тет. Кашнин амăшĕ хăй ачине ырă сунать, лайăхрах пултăр тет. Ку, паллă.

– Атя, пĕрле кайăпăр хулана. Мĕн тăван халь çав чăлах Ванюкпа? Эпир хулара çăтмах туса хурăпăр. Кайсан эпĕ сана качча илĕп. Тух мана качча!

– Кĕтсех тăр! – мăнаçланать хĕр. Анчах ун чĕринче темле çĕлен явăнать тейĕн. Темле ĕмĕт. Хула. Ялтăртатать кăна. Ун хăйĕн хваттерĕ, машинĕ, тăхăнмаллисем... Ялти амăшĕн пĕр пĕчĕк пӳрт мар ĕнтĕ, чăн та. Çапла мĕскĕн пек пурăнса ирттерме çуралман ĕнтĕ вăл, чăн та. Ванюк та... Ванюк çине тек шанма юрамасть. Усси пулас çук.

– Ну, мĕнле, – хистет каччă.

Хĕр чĕнмест. Вăл иккĕленет. Кун пек юратăва сутнă пек пулать вĕт-ха. Тепĕр тесен... Юрату вăл лайăх, анчах кашни кун çиес килет. Çитет серте яшки çисе пурăнса. Ялта ытлăн-çитлĕн аш-пăш та лекмест. Амăшĕн пенсипе нумай малалла кайăн-и?

– Юрать, – тет хĕр шăл витĕр. – Анчах качча илес пирки ан та ĕмĕтлен. Малтан пирĕн вĕренсе тухмалла-ха.

Маларах утса кайнă Антон вĕсем мĕн калаçнине тăнламарĕ. Ун хăвăртрах тусĕ патне çитсе ӳкес килчĕ. Тем пулнă ĕнтĕ унпа, тем пулнă. Михха пичче кăвапи талнă терĕ. Мĕн япала вăл? Антон пуçне çĕклесе пăхрĕ. Çӳлте тăрисем тĕрĕлтеттереççĕ. Тăрисем ачасен пуçĕсем çинчен каймаççĕ. Ялта та çапла каçса кайса тĕрĕлтеттеретчĕç, халĕ те çаплах. Вĕсен юррипе пырса кĕчĕç те вĕсем хула майлăрах йĕркеленĕ район центрне. Пырса кĕчĕç те тăри юрри те вĕçленчĕ.

Пульницăра выртакан Ванюк та канăçне çухатнă. Операци тумалла теççĕ. Грыжа. Йывăр çĕклеме юраман çав. Халь тин ĕнтĕ ним те тăваймăн. Хăрамаллиех ним те çук тесе лăплантараççĕ тухтăрсем. Анчах ача чĕри вырăнта мар. Вăл тĕпсĕр çăл куçпа çыхăннă ял шăпи пирки шутлать. Пурнăç йывăççи те куç умĕнчех. Çут çанталăкпа пĕр чĕлхе тупма вĕренсе çитсен кăна телейлĕ пулма пултарассăн туйăнать. Çавăнта кăна çăлăнăç. Акă пĕр пĕчĕк япала кăна тейĕпĕр, çĕр çине ан сур, тейĕпĕр. Çакна тытса пырсанах çын лайăх енне йăлт улшăнса каяссăн туйăнать. Чăн та, хăвна кун кăтартнă Çĕр-Аннемĕр çине мĕнле çапла сурса хума вăй çитет-ха çынсен. Ку, паллă, ăна пăхăнтарас тесе тунă япала. Çынна та вĕт, пăхăнтарас тăвас тесен, мĕнле те пулин майпа япăхлатса кăтартма тытăнаççĕ. Айван та вăл, ухмах та, мĕскĕн те... Вара çав çынпа тем те тума юрать пек килсе тухать. Ара, эсĕ

унран аслăрах та, ăслăрах та. Апла, ăна пĕтерме сан право та пур. Тăн кĕртме ĕнтĕ...

Кун пек шухăшсем ача пуçне нихçан та кĕрсе курман та Ванюк хăйĕнчен хăй тĕлĕнсе выртать. Пурнăç йывăççин çимĕçне çини пулăшать тем! Тем те пĕлет вăл халь. Енчен те ялта тĕп-тĕрĕс ака çаврăнăшне йĕркелесе ярсанах çĕр лайăхланма пултарасса та пĕлет. Мĕн хыççăн мĕн акмаллине те чухлать çак пĕчĕк агроном. Ӳсен-тăрансен пурнăçне те, вĕсене мĕнле тăрантмаллине те чухлать пек. Çĕре çулран çула лайăхлатса пырсан кăна тырпул тухăçĕ ӳсет. Ун пек пултăр тесен выльăх нумай тытмалла, уя тислĕк кăлармалла. Выльăхĕ пултăр тесен курăк акмалла. Пулчĕ те. Çĕр çаврăнăшĕ хăй тĕллĕнех çаврăнса йĕркеленсе каять. Çавăнпа та хальхи хуçалăх ертӳçине Ванюк ăнланмасть. Мĕншĕн вăл ĕне фермине пĕтерчĕ-ха? Тем, ахальтен мар ку!

Çавăн пек шухăшсемпе аташса выртакан пульница пӳлĕмне пĕр ушкăн ача йăтăнса кĕни Ванюка савăнтарсах ячĕ. Халь тин вăл пĕччен мар. Нинук та кунтах! Юлташĕсем тем те пĕр ыйтса пĕлеççĕ, каласа та параççĕ. Операцирен хăрамалла мар теççĕ. Ванюк халь хăй те хăрамасть. Вăл халь нимрен те хăрамасть. Час акă ял лайăхланса çĕнелсе кайĕ те...

– Акă мĕн! Эпĕ кунта пульницăра чылай шутласа выртрăм та, чăн малтан, пĕтнĕ ĕне фермине тепĕр хут хута ямалла терĕм. Выльăх-чĕрлĕхсĕр май килмест.

– Фу! – терĕ пĕр кĕтмен çĕртен Нинук, – вара пирĕн фермăра ĕçлемелле пулать-и? Таса мар, пархатарсăр ĕç. Эпĕ вара хулана вĕренме каятăп. Топ-модель пулатăп.

– Манăн та ĕне хӳрине пăрса çӳрес килмест. Тулай Иванĕ пур вĕт, çитет. Çитмесен эс пулăшатăн, – лĕхĕлтетсе кулса ярать Çтаппан. Эпир Нинукпа хулана каятпăр.

– Апла иккен. Эпĕ вара хуларан яла килетĕп. Ялта кунта ĕç мăй таран. Пуринчен ытла çĕрпе, ӳсен-тăрансемпе пĕр чĕлхе тупма вĕренмелле. Вара, вĕсене ăнланса илсен кăна пурнăç малалла кайĕ тетĕп. Эсир çак ырлăхран тарса каясшăн-и-ха вара?

– Мĕн ырлăхĕ вара кунта. Кунта укçа тума май çук. Укçасăр вара халь мĕн пурнăç? Хĕрсен те кунта мĕн туса пурăнмалла тет. Ĕлĕкхи пек çĕтĕк фуфайка тăхăнса çӳремелле тетĕр-и?

Хулара та ĕçе уяв тумĕпе çӳремеççĕ, – хуравлать Антон. – Хулара мĕн çу сĕрсе хунă тетĕр-им? Телей тение ăçта çуралса ӳснĕ, çавăнтах тупмалла!

– Çук вара! Кирек мĕн калăр та, эпĕ фуфайка тăхăнса çӳрес çук. Хула хĕрĕсенчен мĕнрен япăх вара эпир. Вĕсен асфальт тăрăх чаплă туфлисемпе шаклаттарса çӳремелле тет, пирĕн вара пылчăк çăрмалла...

– Ун пек каламастăнччĕ вĕт-ха эсĕ ĕлĕк, мĕнле шăна çыртса илнĕ сана? Эсĕ мар-и-ха вара вăл ялта та çăтмах туса хуратпăр текенни, – аптрасах каять Ванюк.

– Мĕн çăтмахĕ! Акă мĕн курса выртан ху та. Эсĕ вĕт тек ху та ялта ĕçлеймĕн. Кăвапи талнă çын тек вăй хурса ĕçлеймест ĕнтĕ вăл. Санран мĕн усси тет халь.

– Ă-ă! Акă мĕнле иккен кунта лару-тăрусем, – сасартăках ăнланса илет Ванюк. – Апла, эсĕ тек ялта пурăнас тесе те шутламастăн...

– Çук. Çын асапланса мар, ырлăх курса пурăнма çуралнă. Хĕрарăм валли вара ялта нимле хăтлăх та çук. Анне те ялта ан юл тет. Ман пек кунта пылчăк çăрса ан пурăн тет.

– Мĕнех, – сасартăк кичемленсе каять ача. Ыттисем чĕнмеççĕ. Çтаппан кăна тутине сарса пăрахнă. Кун пек килсе

тухасса вăл хăй те тĕлленмен курăнать. Хĕр тени хăех ун аллине кĕрсе ӳкет вĕт!

– Тĕрĕс калан, Нинук! Эпир, эсир кунта кирек мĕнле çăтмах туса хурас тесе тăрăшсан та, ялта юлмастпăр. Çăтмах тенине ăна хулара тахçанах туса хунă. Ялта кунта ухмахсем кăна пурăнаççĕ, – хăпартланать Çтаппан.

– Эсир вара мĕн, çăкрсăр-тăварсăр тăрса юласран та хăрамастăр-и? – ыйтать вĕсенчен Антон. – Çăкăр тени асфальт çинче ӳсмест вĕт-ха вăл.

– Укçа пулсан таçта та ӳсет, – пур кăмăлтан ăхăлтатать Çтаппан. Нинук та, пĕрре пăхсах паллă, ку шухăшпа килĕшет.

Кун пек калаçнисем Ванюк кăмăлне хуçсах пăрахаççĕ. Аманни çитмест. Инкек çине синкек тенĕ пек кун пек калаçнисем тата хытăрах амантаççĕ мар-и? Хальхинче кăвапинчен те хытăрах. Хальхинче чĕреренех пырса çапаççĕ. Кам тетĕр тата? Ун юратнă хĕрĕ, савнă Нинук. Ах, çав хĕрарăм тени! Епле чее вăл. Кăшт кăна юрăхсăра тухрĕ, çавăнтах пăрахма хатĕр. Ача куç умне сасартăк чеен кăна пăхса тăракан Нинук сиксе тухать. Аллинче хăйĕн панулми, акă вăл ăна татах çыртса илчĕ е вă-шт! ывăтса ячĕ. Акă мĕн, тĕшмĕртет каччă. Нинук хĕр пулса çитнĕ те хăй шăпи пирки шутлать. Ялта пурăнсан ăна пĕтессĕн туйăнать. Хулара вара вăй илсе тата хитреленсе каяссăн пек... Тĕрĕсех те пуль ку. Кăна Ванюк та ăнланать. Вăл та çав пĕлӳ йывăççин çимĕçне çисе курнă, вăл та мĕн тумаллине пĕлет. Анчах унăн ялтах юлмалла, ялтах çăтмах туса хумалла. Çавă пурнăç йывăççине тепĕр хут ӳсерсе çитĕнтерсен те аванччĕ те... Çук пулĕ çав. Çĕтрĕ пулĕ вăл...

– Мĕнех, – ассăн сывласа илет Ванюк. – Çулу такăр пултăр. Яла килес тăвас пулсан вара кĕрсе тухма манса ан

кай. Хулара ху патша майри пек мĕнле пурăннине хăть мухтанса каласа парăн.

– Апла пулсан, чипер юл, – терĕ те хĕр вăрт çаврăнса тухса кайрĕ. Ун хыççăн Çтаппан тапса сикрĕ. Пĕр сăмах та каламарĕ. Пӳлĕмре пĕр кана шăплăх хуçаланчĕ.

– Ан кулян, тусăм, – хускатрĕ çав шăплăха Антон. – Эпир санпа акă тем те пĕр шутласа кăларăпăр. Хĕр тени шанчăксăр çав вăл. Хĕр чухне хĕрĕх теççĕ-и-ха? Туслăх вара ĕмĕрлĕхе.

Çав сăмахсемпе Антон Ванюка пырса ыталарĕ. Икĕ тус тем шутласа тем чухлех ларчĕç. Врачсем пырса операцие хатĕрленмелле темен пулсан, тен, татах та ларатчĕç пулĕ, çавă татрĕ вĕсен тĕл пулăвне. Антон Ванюка ырлăх-сывлăх сунса, тепĕр кунне килме шантарса пульницăран тухса кайрĕ.

Юрату асапĕ

«Инкек çине синкек», тесе ахальтен каламаççĕ мĕн. Ванюк пуçĕ çине умлăн-хыçлăн йăтăнса аннă пăтăрмахсем ачана анратсах пăрахрĕç. Унăн чи таса юратăвĕ, пурнăç хыттăнрах килсе çапсанах, ăна пăрахса хулана тухса каясшăн. Вĕренмелле-ха, ку та тĕрĕс. Вĕренмесĕр те май килмест. Анчах мĕншĕн çав вĕренес тени хулапа кăна çыхăннă вара?

Асапланса çитнĕ каччă куçĕ умне савнă хĕрĕпе пĕрле çӳренĕ самантсем сиксе тухаççĕ. Мĕнле хаклă вĕсем халь тин! Акă Ванюкпа Нинук каçхи çутăра çăтмах евĕр курăнакан Сăхăт çырми тăрăх уçăлса çӳреççĕ пек. Хăçан пулса иртнĕ ку самант? Нумай та вăхăт иртменччĕ вĕт-ха! Халĕ вара тахçан-тахçан пулса иртнĕ пекех туйăнать. Ун чухне вĕсем çиччĕмĕш класра

вёренетчĕç пулас. Пĕчĕк ача пекех пулнӑ çав, вӑтаннӑ. Пĕр-пĕрне выляс выранне çырмари хурӑнсене ыталаса çӳретчĕç. Йывӑç урлӑ çапла пĕр-пĕрне юратни халь тин кулӑшларах та курӑнать. Каччӑ кулса илет. Çав вӑхӑтрах кунта калама çук пысӑк тасалӑх, пĕтĕм тĕнчене юратмалӑх туйӑм палӑрса тӑрать. Çав ыталаса ӳстернĕ хурӑнсем халь тин тек каччӑпа хĕре тек кĕтсе илеймĕç ĕнтĕ. Ванюк чĕри ыратса-ыратса каять. Ача хӑй чĕринчен хӑй тĕлĕнсе выртать. Макӑрать те мар-и-ха вӑл. Вĕри куççулĕ, пĕрремĕш юрату куççулĕ, пит çӑмартийĕ тӑрӑх юхса анать. Ӑна та асӑрхамасть каччӑ. Мĕншĕн тесен унӑн халĕ кӑвапи кӑна мар, чĕри те ыратать. Ун чухне, хальхи пек ас тӑвать, çав çуллахи тĕттĕм каç çап-çутӑччĕ. Тулли уйӑх çути айĕнче пĕтĕм тĕнче кĕмĕл тĕслĕн ялтӑрса выртатчĕ. Нинук пичĕ çав сĕтлĕ çутӑ айĕнче шап-шуррӑн курӑнатчĕ. Каччӑ ун çине ытарайми пӑхатчĕ. Вӑтаннипе пуль хĕр хурӑн айнерех кĕрсе тӑма тӑрӑшатчĕ. Унта вара хуп-хураччĕ. Хурӑн туни кӑна шурӑ çурта пек çунса çутатса тӑратчĕ. Пĕр хурӑнне çапла икĕ енчен ыталаса тӑнӑ чухне мар-и-ха вĕсем ялтах пурӑнас, ял вырӑнĕнче çӑтмах туса хурас тесе калаçрĕç. Ун чухне Ванюк пуçĕнче Нинукпа пĕрле пурӑнмалли çурт проекчĕ те çуралнӑччĕ. Тĕлĕнмелле проект. Çурт тени вӑл çут çанталӑкран уйӑрӑлса тӑмалла мар. Вӑл йывӑç пек ӳсмелле. Çав йывӑç айĕнче Адампа Ева евĕр пурӑнма шутланӑ та Мижер ачисем. Йывӑçпа пĕрлех ӳссе ватӑлма шут тытнӑ. Ачисем валли те, çуралнӑ-çуралманах пурӑнмалӑх йывӑç лартма шухӑшланӑ. Пӳрт стенисене те çӳлех мар ӳсекен йывӑçсенченех тума май пур вĕт-ха. Калӑпӑр, пĕр ват юман айĕнче шĕшкĕпе çӑка пит лайӑх пĕр-пĕринпе килĕштерсе пурӑнаççĕ. Ку прокта Ванюк шӳтлесе кӑна шутласа кӑларнӑччĕ. Ара, ун чухне «Тарзан» ятлӑ кино курнӑччĕ мар-и çак. Акӑ ӑçтан шӑтса тухнӑ ку идея! Вӑл çеç те мар. Халь тин ӑнланать ача, çут çанталӑкра пĕр япалана та

тивме юрамасть. Йывăç касни вара чи пысăк çылăх шутланать. Йывăç та чĕрĕ чунах вĕт-ха вăл! Пурнăç йывăççи! Мĕнле чунпа ăна касса вута ярăн? Апла, чи кирли, чăн малтан тумалли ĕç вăл – çут çанталăка сиен кӳресрен сыхланасси! Çакă ансат шухăш Ванюка хавхалантарса ячĕ. Ыратнисем те манăçа тухрĕç. Пĕр самант. Хурлăхпала савăнăç хушшинче пурăнни пулчĕ ку. Пĕр самант çеç çав. Савăнăç тени самантлăха кăна килет. Хурлăхĕ халĕ, акă, ĕмĕрлĕхе пулĕ...

Çапла пĕр вĕриленсе те пĕр сивĕнсе выртакан чирлĕ çын пӳлĕмне çав вăхăтра хирургпа пĕрле медсестрасем пырса кĕчĕç, ачана, малтанрах каласа хунă пекех, операци тума илсе кайрĕç. Операци мĕнле иртнине Ванюк ас тумарĕ, çывăрттарса янă хыççăн вăл темшĕн, тĕлĕкре ĕнтĕ, аманнăскер, тĕпсĕр çăл куç кутне çитсе ӳкрĕ. Ача Михха мучи пек çăлран пулăшу ыйтрĕ кăна, шыв питĕ вăйлă тапса тухрĕ те Ванюка йăлтах хупласа хучĕ. Икĕ çырма пуçĕнче тем пысăкăш кӳлĕ. Çав кӳлĕре çарапакка ача çăмăллăн кăна ишсе çӳрет пек. Пулă тейĕн. Хаваслă хăй. Ишрĕ-ишрĕ те чăтаймасăр кăшкăрса ячĕ. Çав саспа вăранса кайрĕ... Вăл операци сĕтелĕ çинче выртать мĕн. Сасси те... Ыратнипе кăшкăрса янă пулас. Кăвапа тĕлĕнче халĕ те ыратать.

«Ан хăра, – тет хирург тăна кĕнĕ ачана, – ыратни иртсе каять вăл. Паллах, малашне йывăр çĕклеме юрамасть».

Йывăр çĕклеме юрамасть пулсан ялта мĕнле пурăнмалла тет-ха, чăн та, аса килет Нинук калани. Çĕр ĕçĕ йывăр, вăл – паттăрлăх. Кам çĕр ĕçĕпе пурăнать, çавă чăн паттăр та чи таса çын. «Таса çын!». «Таса çын»!». «Таса çĕр!». Явăнаççĕ чирлĕ ача пуçĕнче тем тĕрлĕ шухăшсем. Енчен те, чăн та, çĕр çине темле ăпăр-тапăрсем пăрахмасан, сурмасан... Ăна ача пек таса курса тăрсан, çын хăй те чунпа тасалса, вăйланса каяссăн туйăнать. Мĕн çитмест, мĕн çитмест çынна? Чăн малтан

тасалăх çитмест. Унтан вара хитрелĕх, чăнлăх, ырăлăх... Тем те çитмест халь ача чĕрине. Анчах пĕрремĕшĕ вăл, паллă, тасалăх. Çав тасалăха çухатма пуçланă вĕт вăл хăй те! Акă Нинука та кĕвĕçет, ялтан каяс тенĕшĕн питлет. Хĕрачана хăй ирĕкĕпе хăйне мĕн кирлине суйласа илме памасть. Юрататăн пулсан савнă çын валли тем те туса пама хатĕр тăмалла вĕт-ха ăна! Тĕнче аслă. Ял кăна мар илĕртет Ванюка, хăйне те. Вăл та, тен, космонавт пулса çăлтăрсем патне вĕçсе кайĕччĕ. Юрамасть. Çут çанталăк ăна, тен, хăй суйласа илнĕ. Ун аллипе хăйне ырă тăвасшăн. Хăйне кăна мар, пĕтĕм ял халăхне, пĕтĕм тĕнчене çăласшăн. Çакăн пек шухăшсем ăçтан тата мĕн тума пырса кĕнине те ăнланамасть ача. Ача кăна вĕт-ха вăл! Вун çиччĕре кăна! Çапла çамрăк пуçпах тĕнче шăпине хăй çине илет. Халь тин вăл пуриншĕн те яваплă пек туять. Нинукшăн та! Кайтăрах! Пурнăç акă ăна хăех каяллах тăван ялах çавăрса илсе килет. Пурнăç çаври çапла вăл. Эсĕ ăçта кирлĕрех, çав тĕлех çавăрса илсе çитерет.

Çак шухăшсемпе лăпланса Ванюк каллех çывăрса каять. Хальхинче ку сиплĕ ыйхă. Тĕлĕкне вара каллех, çавнах курать. Вăл тĕпсĕр кӳлĕре шыва кĕрет пек. Шывĕ тăрна куçĕ пек таса, хумĕсем кĕмĕл тĕслĕ. Пулă пек ярăнса ишсе пырать вăл. Тутлă ăна, кăмăллă, сиплĕ... Сасартăк темле сасăсем илтĕнсе каяççĕ. Таçта çапăçу пырать пек. Ванюк шывра та мар иккен. Вăл тимĕр хĕç йатнă, вăл пĕчченех, Тишле юлташĕпе кăна тăрса юлнă... Ыттисем, пĕрле çапăçнисем, тахçанах çĕре кĕнĕ. Акă халĕ вĕсене те тăшмансем хупăрласа илнĕ. Икĕ çырма пуçĕнчех пек ку. Анчах аялта тем пысăкăш шыв. Тинĕс те, тен. Çавăнпа та вĕсем халь тин тек ниçта та кайса кĕреймĕç, çакăнтах çапăçса вилмелле пулать. Ванюк та мар вăл халь. Ячĕ те ун, тĕлĕнмелле те, Самать. Çапла, çапла! Çакă икĕ çырма пуçне мижерсем халĕ те Самать теççĕ. Упраса хăварнă

пулать пархатарлă ял халăхĕ çак хаяр çапăçура пуçне хунă çын ятне. Халăхшăн пуçне хунă çынна, никам та, чăн та, манас çук. Чанк-чанк! хĕм кăларса янăратаççĕ пăлат хĕçсем. Самать ăста вăйпут. Çĕршер çапăçура туптанă хăйĕн ăсталăхне. Халĕ те, кăна питĕ шанать вăл, ăна никам та çĕнтереймĕ. Самате тăван çĕр хăй пулăшса тăрать. Самать вăйлă, Самать хăватлă! Анчах çав вăхăтра ăна хыçалтан такам пырса çапать. Çаврăнса пăхать те вăйпут хыçалта хăйĕн юлташĕ Тишле тăнине курах каять. Вăл çĕкленĕ пулать ун çине хĕç, ун çилли касрĕ пулать-и-ха чĕрине? Тишле тăшмана парăнса хăй пурнăçне çăлас тенĕ. Вăл улшăннă. Çав вăхăтрах, вилес патне çитнĕ Самать хăй те пачах урăх çын пулнине ăнланса илет. Вăл Ванюк! Ăна касаканĕ – Çтаппан!

Темле питĕ хăраса вăранса каять Ванюк ку ыйхăран. Вăл пульницăрах выртать пек. Хырăмĕ те паçăрхи пекех ыратать. Тен, паçăрхинчен те хытăрах. Чăнах та такам хĕçпе чикнĕ пекех ыратать ун кăвапа тĕлĕнче. Анчах ача шăп выртать. Тĕлĕкрен тĕлĕнет. Ăнланать те. Çăл куçа чул пăрахса пусарса хураканĕ никам та мар – Çтаппан. Пулăшакнĕ те пулнă – вăл та хамăр ял çынниех. Тулай Иванĕ. Çавсем кустарса антарнă та икĕ çырма пуçĕнчи тем пысăкăш чула çăл çине. Çавсем кăна курăнмарĕç Самать уйне пылчăк кăларнă чухне. Çтаппан Нинука илĕртсе хулана илсе каяс тени те ахаль мар. Куç умĕнчех – çĕлен пек авкаланса пурнăç йывăççи çине хăпарса кайни те. Ун чухне те вăл Ванюкпа Нинука сыхласа çӳренĕ. Намăссăр, кĕççе пит! Çĕлен!

Шак-шак-шак! илтĕнет çав вăхăтра алăкран шаккани. Кĕме ирĕк панине кĕтмесĕрех алăк уçăлса каять те пӳлĕме канистра шыв йатнă Михха мучи кĕрсе тăрать.

– Эпĕ сан валли сиплĕ шыв илсе килтĕм, – тет вăл. – Акă тĕпсĕр çăл куç шывне ĕçсе пăх-ха. Час чĕрĕлетĕн. Эпĕ ĕçкелерĕм те çак кунсенче, халĕ хама питĕ вăй-халлă туятăп.

Мучи, пĕрре пăхсах паллă, чăн та, темле çамрăкланнă пек курăнать. Сухалĕ те ытла кăвак мар. Куçĕ те çамрăкăнни пек чалтăртаттарса пăхать. Ача килĕшессине кĕтсе тăмасть мучи. Тумбочка çинчи пĕр стакана шыв тултарса ĕçтерет. Лăш! пулса каять чирлĕ çын ăш-чикки.

– Акă, операци тунă вырăна та сĕрер-ха. Эпĕ пĕр ывăç пылчăк илсе килтĕм çав çăлран. Вăл та сиплĕ пек туйăнчĕ. – Ырă çын алли çыпăçуллă. Вăр-вар сĕрсе ячĕ кăвапа тĕлне вăл çав Самать уйне кăларнă сарă пылчăка. – Врачсене ан кала. Хирĕç тăма пултараççĕ. Ан шиклен. Пулăшать.

– Тав, – теме çеç хал çитерет ача. Шывпа пылчăк сиплĕ пулнине вăл хăй те ĕненет. Пĕрре кăна мар ӳпне выртса ĕçнĕ вăл тĕпсĕр çăл куç шывне. Тӳрех вăй илнĕ пек пулнă. Кăшт ларса каннă та ним пулман пекех малалла талпăннă. Икĕ çырма пуçĕнчен, йывăççем лартса тултарнăччĕ те ун чухне, выльăхсене кĕртмен. Çавăн чухнех Ванюк хăйсен ĕни валли вăрман сыхлама тухсан, пĕр мих курăк татса кĕретчĕ. Вăрман курăкĕ сиплĕ тетчĕç. Ĕнине те вăл хăех сăватчĕ. Пĕчченех пурăнать халь Ванюк. Ун чухне те пĕчченех пек. Амăшĕ чирлĕччĕ. Ашшĕ ун яла килсе те курăнмастчĕ. Халĕ акă амăшĕ те çуккă. Вăл вилнĕренпе ĕнтĕ чылай вăхăт иртрĕ. Çавăнпа та Ванюк хăйне питĕ тăлăххăн туять тепĕр чух. Ялтан унăн та тепĕр чух таçта çити тухса каяс килет. Анчах амăшĕ тăван киле ан пăрах тени тытса тăрать. Çав сăмаха халь тин каланă пек аса илет те, каллех вăй кĕрет. Ара, амăшĕ чĕртнĕ вучаха епле сӳнтерĕн-ха!?

Çав курăк миххине йăтни аса килчĕ Ванюка. Халь тин ун пек мар ĕнтĕ. Халĕ ялта пурте люцерна акса илеççĕ те хĕл

каçмалăх курăм çителĕклех хатĕрлеççĕ. Шыв ĕçнĕ хыççăн вĕлт! кăна çĕклесе илетчĕ çав миххе Ванюк... Вĕлт! çĕкленсе ларчĕ вырăнпа выртакан ача. Хăйне темле вăйлă пек туйрĕ. Кăвапа тĕлне кĕпе аркине çĕклесе пăхрĕ те унта нимле çĕвĕ те курмарĕ. Операци тунă хыççăн темле çĕвĕ пеки те пулин пулмаллах вĕт-ха вăл! Мучи те тĕлĕнет. Хыпашласах пăхрĕç. «Ара, чĕрĕ шыв ĕçĕ вĕт ку»! – теççĕ. Мучи Ванюка тепĕр стакан шыв тултарса парать. Чирлĕ çын, чирлех те мар пуль халь, ĕçет. Юмахри пек туять хăйне. Вырăн çинчен тăрса ларать. Иккĕшĕ те ку япалана курсан савăннипе ахăлтатса кулса яраççĕ.

Çав вăхăтра палатăна хирург пырса кĕрет. Хăраса ӳкет. Ванюка вăйпа тенĕ пек вырăн çине вырттарать. Пăхать. Тĕлĕнет. Нимĕн те ăнланмасть. Каласан та ĕненмест. Кирек мĕнле пулсан та, операци тунин ним палли те çук пулсан та, пульницăрах юлма ыйтать. Пĕрех сана пăхмалла тет. Заключени çырмалла. Мучипе Ванюк килĕшеççĕ.

Хирург тухса кайсан ватă çынпа çамрăк ача пĕр авăк шăп лараççĕ. Пуçра тĕрлĕ шухăш. Тĕпсĕр кӳлĕ тĕлĕнтерме пăрахмасть. Ку пĕрре. Тепри – Ванюк юратăвĕ. Сывалса çитнĕ ача пушшех те тунсăхлать. Халь тесен халь сиксе тăрса тухса тарĕччĕ ку пульницăран, çук – юрамасть. Сăмах панă. Йĕркеллĕ пултăр тенĕ. Ванюк та халĕ ĕнтĕ, операци тунă хыççăн, хăйне пысăк çын пек туять. Ун умра пысăк ĕçсем. Эх, Нинук юнашар пулнă пулсан-и?

– Акă мĕн шутласа хутăм эпĕ, – татать шăплăха мучи. – Чăваш килĕ сиплĕ сывлăшлă, чĕрĕ шывлă, çĕр кăвапаллă пулмалла.

– Анне ăшшиллĕ, хĕрӳ вучахлă, таса çĕрлĕ, – хушса хурать ача.

– Нумай ачаллă, юратуллă, çемьеллĕ... Çавăн чухне кăна телейлĕ пулĕ чăваш ачи, – ахăртнех хулана тухса кайнă ывăлĕшĕн тунсăхласа калать Михха мучи. Вăл та пĕччен юлнă, арăмĕ вилнĕ. Юрать-ха мăнукĕ Антон килкелесе каять. Вăл пулман пулсан мĕн уссиччĕ ку пурнăçа пурăнни?

Мучипе ача, шутласа ларма вăхăт тупăннă-ха та, ял пурнăçĕ еплерех пулмалли пирки шутласа каяççĕ. Ванюк хăй шухăшĕпе çирĕпленсех çитет. Ялтах, ялтах ун пурăнмалла! Ялтах телей тупмалла! Çăтмах тăвас тени пĕрре те айван шухăш мар. Сăмахран, акă, ял урамĕ тăршшипе халиччен те чул сарман. Мĕне пĕлтерет ку? Виççĕр çул ытла пĕрле пурăнаççĕ мижерсем, виççĕр çул ытла пылчăк çăраççĕ. Кашни çул тейĕпĕр, кашни çул пĕрер утăм сарсан та кашни урам тахçанах чул çуллă пулмалла. Мĕн туса пурăнать халăх?

Ял ватăлса кайрĕ вĕт, шутлать мучи. Çамрăксем пурте ытти хуласене çĕклесе унта пурăнакансене лайăх пурнăç туса парас терĕç пулас. Килти ашшĕ-амăшне юрать теççĕ. Вĕсем пĕрех ватăлса вилĕç. Тĕнчипе ĕçлесе парать чăваш. Хăйне валли кăна ним те тумасть. Пиншер çулсем иртнĕ – мĕн тунă. Палли çук. Пур-çук çурчĕсем юхăнса кайнă, çуралнă пĕр ачисем тарса пĕтнĕ. Юта тухнă. Мучи çакна питĕ лайăх ăнланать. Мĕншĕн тарнине те ăнланать. Ялта тамăк пуçланнă. Çын хăйне çуратнă çĕре пăрахнă. Пăрахнă çеç мар, халь тин вăл, çĕрпе çапăçма пуçланă.

Çапла асапланса ларансем патне Антон чупса кĕрет. Хыпăннă хăй. Çӳçĕ-пуçĕ арпашсах кайнă.

– Нинукпа Çтаппан ялтан тухса кайрĕç, – пĕлтерет вăл питĕ пăшăрханса. Ванюка ку хыпар чĕреренех пырса çапать. Тӳпе йăтăнса анчĕ тейĕр.

– Кайччĕрех, вĕсемсĕрех тăвăпăр эпир хамăр пурнăçа. Кайран, акă, килсе курĕç те тĕлĕнсе кайĕç. Мижерте те çăтмах-

çке, тейĕç. Пирĕн вара, пирĕн вара чăтас пулать, – темле тархасланă пек калаçать Ванюк. Хăй вара çав вăхăтра, хăй те сисмест пулĕ çав, «Чăт-чăт, тăван, чăт, тăван, пире чăтма тунă вĕт» юрра юрласа ярать. Мучипе ун мăнукĕ Ванюка курса тĕлĕнсе лараççĕ. Вĕсен шучĕпе халь унăн сиксе тăмаллаччĕ те Нинук хыççăн ыткăнмаллаччĕ. Чармаллаччĕ. Ку вара юрласа ларать.

– Такам пăснă пулĕ вĕсене. Ахальтен мар ку. Чиперехчĕ вĕт-ха, – шутлать мучи.

– Пурнăç йывăççи мар пулĕ те, – тĕшмĕртет Ванюк. – Ун куçĕ умне каллех Нинук йывăç улмине икĕ хутчен çыртса илни тухса тăрать. Вăл пурнăç йывăççи кăна мар вĕт-ха, вăл ырăпа усала та вĕрентет. Ванюка вăл ырра вĕрентрĕ пулĕ, Нинука усала... Ун пек те мар пулĕ. Ăшра камăн мĕн пулнă, çавă тухнă та шалтан. Çавна палăртнă та панулми. Нивушлĕ вара Нинук малтанах пăсăк кăмăллă пулнă?

– Пăснă пулсан эпир вĕсене час тӳрлетĕпĕр. Пирĕн вĕт чĕрĕ шыв пур, – бидонĕ çине тĕллесе кăтартать мучи.

– Чăн та, – ярса илет ку шухăша Антон. – эпĕ вĕсене Шупашкарта шыраса тупăп та çак сиплĕ шыва ĕçтерĕп. Ăна ĕçсенех чун тасалса вăйланса каять. – Таçта темле вилĕ шыв ĕçнĕ пулинех вĕсем.

– Ĕçнĕ, чăнласах ĕçнĕ! – тавçăрса илет мучи. – Çтаппан ашшĕ хуларан ещĕкĕ-ещĕкĕпе кĕленчесене тултарнă темле шыв илсе килнĕ. Çавна ĕçсе пурăнаççĕ вĕсем. Акă ăçта чăн сăлтавĕ!

– Çын чунĕ вара çапла шыв ĕçнипех улшăнма пултарать-и? – тĕлĕнет Ванюк. – Шыв ĕçнипех улшăнмасть пулĕ ĕнтĕ...

– Хăвна пăхса ил! – кулать мучи. – Ху та епле аванланса кайрăн. Чĕрĕ шыв ĕçрĕн те вăй илтĕн, вилĕ шыв ĕç – эсĕ те пĕтĕн.

– Чисти юмах! – аптраса ӳкет Ванюк. – Учительсем мĕн калĕç. Иккĕ паллă лартса парĕç.

Ачасем кулса яраççĕ. Кулса ячĕç кăна Ванюк чунĕ те çăмăлланса кайрĕ. Нинук, тен, юратма та пăрахман ăна. Хĕрачана, тен, илĕртнĕ кăна, тен, пăснă та...

Ахăрса кулса ларакансем патне пĕр ушкăн врачсемпе медсестрасем пырса кĕреççĕ. Ванюка ун-кун çаваркаласа пур енчен те пăхса тухаççĕ. Темле приборпа, УЗИ теççĕ-и, ăшчикне те сăнаççĕ. Ним те çук. Операци туни те, кăвапа тални те – ним палли те çук. Врачсене ку аптратсах пăрахать. Ним те çук-тăк, ним те тăваймастăн. Ванюка килех яма тивет. Вара тин «сывă» тесе тесе хут çыраççĕ те киле кайма ирĕк параççĕ. Ачасене çавă кăна кирлĕ. Шăкăр-шакăр тухса каяççĕ пульницăран. Мучи те каятчĕ. Чарăнчĕ. Ăсатма тухнă врачсене чеен кулкаласа пĕрер курка шыв ярса пачĕ бидонран. Лешсем аптраса тăракансем хирĕç пулмарĕç. Ĕçрĕç. Ĕçрĕç те хавасланса кайрĕç. Çакна курса тăракан мучи те савăнăçлăн лĕхлеткелесе тухса кайрĕ. Тупрăм терĕ пулас ял пурнăçне чĕртсе тăмалли меслет.

Чул вăрттăнлăхĕ

Мучипе ачасем пĕр калаçса тăмасăрах тĕпсĕр кӳлĕ патне çул тытрĕç. Çулĕ чылай вăрăм та калаçмалăх пур, калаççах кайрĕç. Чи касăкки кунта çĕр чĕлхи пулчĕ. Антон шухăшĕпе Çĕр-Аннерен хăйĕнчен пулăшу ыйтмалла. Вăл мĕн йалт ăнланать. Эпир вара непле те çĕр мĕн каланине тăнкараймастпăр. Тăнкăр-танкăрсем пек çӳретпĕр. Çĕр-Анне пире пурăнмалăх кирлĕ условисем туса парасшăн тăрăшать. Чăн та,

пĕр шутласан, çĕр çинче яланах чĕрĕ организмсем пурăнмалăх пĕр пекрех температура, атмосфера, шыв пур. Вĕсем улшăнмаççĕ. Çĕр туртăмĕ те пĕр пекрех. Кил-çурта йĕркелесе тăнă пекех тытса пырать Çĕр-Аннемĕр хăйĕн хуçалăхне. Çĕр хуçалăхĕ çĕр çинчи пурнăçа тытса пăхса пырать. Акă мĕн! Хуçалăхĕ вара вăл вăрттăн япала. Япаласен çаврăнăшĕсемпе çыхăннă. Пурнăçа кирлĕ газ, минералсен, шыв çаврăнăшĕсемпе çыхăннă. Чĕрĕ япаласен хăйсен çаврăнăшĕ. Çавăн йышши пурнăç çаврисем çинче тытăнса тăрать те тĕнче. Ăслав тени те çавах. Çĕр шутлав машини пек шутласа пурăнать. Мĕн талнă çаврана сыпать, çĕнĕрен пуçарса ярать. Çав ĕçре палăрать çĕр ăсĕ.

Ку шухăшсем Антон шухăшĕсем пулчĕç. Çĕре кирлĕ пек ял пурнăçне çĕр тавра çавăрса яма шутларĕç те çĕневçĕсем. Ялăн çĕнĕ çыннисем ĕнтĕ. Тĕпсĕр кӳлĕ вĕсене хитрен кулса илĕртсе кĕтсе илчĕ. Кунта ним те улшăнман. Шыв çийĕн вĕт хумсем чупаççĕ. Пăлт-пăлт! тапать çăл куç чĕри. Пурте пĕр сăмах чĕнмесĕр çăл хĕрринчи шур чул çине пырса ларчĕç. Чулран ăшă çапать. Тин çеç çăла пусăрласах пек тăнăскер халь ăна сыхласа выртать тейĕн. Ванюк чул катрашкисене алăпа сăтăркаласа пăхать. Тем пур пек ун çинче. Те çуркаланчăксем, те саспаллисем...

– Кунтарах пăхса илĕр-ха, – сăмсипе тĕксе тенĕ пек тем шырать чул çинче Ванюк.

Пурте чул çинчен тăрса ун çине ӳпĕнсе пăхаççĕ. Чул пичĕ темле питĕ пĕркеленчĕклĕ, çыруллă пек.

– Саспаллисем вĕт кусем! – чăтса тăраймасть Антон. – Савăллă çыру! Питĕ авалхи. Пĕр пилĕк пин каярах усă курнă ку çырулăхпа. Месопотамире. Çавăнта темле шумерсем пурăннă теççĕ.

– Эсĕ ăçтан пĕлетĕн çак? – тĕлĕнет тусĕнчен Ванюк. Михха мучи шарламасть.

– Вуланă. Сăмах май, эпĕ шумер чĕлхине кăна мар, китай чĕлхине те чухлатăп.

– Мĕн çырнă вара кунта, – хутшăнать калаçăва мучи. Вăл та питĕ интересленсе кайрĕ пулас.

– Час вулатпăр. – хăпартланать çамрăк тĕпчевçĕ. – Кунта темле таса çĕр çинчен çырнă.

– Таса çĕр! – харăссăн кăшкăрса яраççĕ Ванюкпа Михха мучи. Пĕр-пĕрин çине пăхса илеççĕ.

– Эпир тахçан икĕ çырма хушшинчи таса çĕр çинче пурăннă, – вулать малалла Антон. – Çĕр мĕн каланине итлесе туса пынă. Анчах та каярахпа хăш-пĕр çынсем çĕртен кулма, ун çине сурма пуçларĕç. Çĕр чухăнланса кайрĕ. Эпир ăна пăрахрăмăр. Çĕнĕ çĕр шыраса çакă икĕ çырма пуçне килтĕмĕр. Кунта тĕнче йывăççипе тĕпсĕр çăл куç тупрăмăр. Вĕсем пирĕн пурнăç туррисем. Анчах тăшмансем пире йĕркеллĕ пурăнма памарĕç. Самать патша тăрăшнипе тунă патшалăх саланса кайрĕ.

– Самать патша! Таса çĕр! Шумер патшалăхĕ! Ăçтан? – умлăн-хыçлăн ыйтаççĕ пĕр пĕринчен Мижер ачисем. Вĕсем хăйсем те çак патшалăхпа çыхăннине туйса илчĕç пулас та, чунĕсем çӳçенсе илчĕç, ирĕксĕрех пĕр-икĕ утăм туса, чула пăрахса чакса кайрĕç. Темле чул-ха вăл? Тен, тухатнăскер, тен вăл пире те пĕтерĕ.

– Темле тĕнче йывăççи пирки сăмах пур кунта, – каллех Ванюк куçĕ умне сиксе тухать алчăртатса тăракан асамлă йывăç. – Çак икĕ çырма пуçне шăтса тухнă пурнăç йывăççи çинчен мар пулĕ те çырни?

– Çавах пулĕ. Тĕпсĕр кӳлĕ пирки те, – ăнланса илнĕ пек пулать Антон. – Анчах мĕнле-ха вĕсем, шумерсем ĕнтĕ, Сăхăт хĕрне çитсе ӳкме пултарнă? Хăйсене вĕсем субарсем тенĕ пулать.

– Субарсем? – анрасах каять Михха мучи. – Ара, Антон, эпир вĕт субарсен йăхĕнчен!

– Илтмен. Мана каламан.

– Ара, мĕн каламалли. Мĕн ĕлĕкрен пире субарсем тенĕ. Аттене вăрçа илсе кайнă чухне вара «аçу сан мĕн ятлă» тесе ыйтнă пулать те хушаматне ашшĕ ячĕпе Михайлов тесе çырса хунă. Çавăн хыççăн эпир Михайловсене тухса кайнă, хамăрăн чăн хушамата çухатнă. Чăннипе Субаровсем пулмалла эпир. Акă мĕн!

– Тăхтăр-ха, тăхтăр! Чăн та! Нумаях та пулмасть пĕр палестина ялне кăтартрĕç. Ячĕ çав палестинсен ялĕ «Субарей». Латинла çырса хунă. Хам куртăм, – хĕрсех каять Ванюк. – Пирĕн рат ячĕ-хушамачĕ мĕнли пулнă-ши? Эпир те Иванов хушаматпа çӳретпĕр.

– Сирĕн ратнере Йемен ятлă çын пулнă теççĕ. Çавах ял масарĕн пуçĕ. Чи ватти, апла. Йеменевсем пулма кирлĕ эсир, – тем тĕшмĕртет чи ватти.

– Йемен тени çав Месопотами енчи патшалăх мар-и-ха вăл? Субарейĕ те çавăнта. Сăхăчĕ те... Согдиана – пĕр-пĕрне пулăшса каласа пыраççĕ çĕнĕ те çав вăхăтрах авалхи шумер çыннисем.

– Таса çĕр тени вара мĕне пĕлтерет? – ыйтать йăлт аптраса ӳкнĕ Ванюк. – Тахçан чăвашра та çав ăнлав пулнă пулмалла.

– Пулмасăр, – ăнлантарать мучи. – Эпĕ çамрăкрах чухне ку сăмахпа пĕрмаях усă курнă. Çĕртен-шывран таси çук тетчĕç. Çĕрпе-шывпа тупа тунă, вĕсене пуç çапнă. Çĕре те, шыва та сурма хушман.

– Халĕ вара тавлашса тенĕ пек сураççĕ, – хутшăнать Антон. – ку пуринчен ытла хулара палăрать. Çурт умĕсене, асфальчĕ-мĕнĕ таран йалт сурса вараласа пĕтереççĕ. Сурса хумассерен хăйсем эпир культурăллă теççĕ. Сураççĕ те çын çине тăрăххăн пăхса илеççĕ.

Антон калани пурне те култарса ярать. Ара, чăн та, кам асăрхаман пуль, хула çулĕсемпе утма май çук. Çӳп-çап пăрахса кăна мар, сурса найлакалантарсах пĕтереççĕ. Юрать çумăрĕ тепĕр чух çуса каять те – нимех те мар пек.

– Вара вĕсем, çав субарсем, çĕре сурса пĕтернĕ пулать-и? Ĕненме те çук, – тĕлĕнет Ванюк.

– Сурни-мĕнĕ, ку сăнарласа калани çех пуль, халĕ унта çав ĕлĕкхи вырăнсенче, чăн та, пуш хир хуçаланать. Тахçан тулăхлă пулнă çĕр пĕтнĕ. Çыннисем те, апла, куçса кайнă. Тен, эпирех пуль, çав çĕре пĕтерекенсем. Кунта çитрĕмĕр те, акă, кунтине пĕтеретпĕр, – шухăша путать Антон.

– Пĕтерместпĕр, – хĕрӳленет Ванюк. – Эпир кунта чăнласах çăтмах тăватпăр. Мăн асаттесем Месопотамире тăвайманнине кунта тăватпăр. Тĕпсĕр кӳлĕ те пур пирĕн. Вăл пулăшать. Пурнăç йывăççи те...

– Темле çав, – иккĕленет мучи. – Хăй хальлĕн ним те пулмасть пулĕ. Тав сăмахĕ кала, ваттисем хăйсен шухăшне çак вăхăта çитерме пултарнăшăн. Вĕсен йăнăшне тепĕр хут тăвас марччĕ, паллах. Авалхи субарсем пире виçĕ асамлă япала ярса панă. Çакă чул çыру. Унта Таса çĕр вĕрентĕвĕн паллийĕсем сыхланса юлнă. Ку питĕ паха. Пурнăç йывăççи. Вăл çухалнă пулсан та пирĕн Ванюка ăс парса хăварма ĕлкĕрнĕ. Тен, вăл та пач пĕтмен пулĕ-ха. Тепĕр хут шăтса тухассăнах туйăнать. Виççĕмĕшĕ вара – тĕпсĕр кӳлĕ. Ун вăйне эпир куртăмăр ĕнтĕ. Усă курма вĕренсен, чăн та, пĕтĕм халăх валли çăтмах туса хурăпăр.

Ку хăйне майлă пĕтĕмлетӳ пулчĕ пулĕ. Ванюкпа Антон, Михха мучи пĕр кана чул çине, тĕпсĕр çăл куç çине тимлесе пăхса тăчĕç-тăчĕç те ун-кун çаврăнкаласа пăхса ялалла уттарчĕç. Вĕсем мĕнле кайнине икĕ çырма пуçĕ кăна курса пăхса юлчĕ пулас.

Хула пăтăрмахĕ

Çтаппанпа Нинук ялтан пĕрле тухса кайрĕç. Шупашкар çулĕ вăрăм, шутламаллăх пур. Мĕн тесе тухса тарчĕ-ха Нинук хăй çуралса ӳснĕ савнă ялтан? Кăна вăл хăй те лайăххăн ăнланмасть. Амăшĕ малалла вĕренмелле тени те мар кунта. Ванюкăн кăвапи талнинче те мар ку хăтлану. Савнă каччине пăрахсах тухса тарать вĕт хулана... Çук, хĕртен халь хистесе ыйтсан та ним те калаймĕ вăл. Тен, чăн сăлтавĕ Çтаппанра? Нинук юнашар ларса пыракан каччă çине пăхса илет. Хитре ача Çтаппан. Унăн хура-хăмăр çавра куçĕсем таçта тинкернĕ. Ахăртнех, малашлăх çулне курсах пыраççĕ. Малашлăхĕ вара çул хĕрринчи тĕмсем пек вĕлтлетсе иртет. Тин кăна ялтаччĕ. Халĕ акă иккĕшĕ те коопреци техникумне вĕренме каяççĕ. Суту-илӳре кăна халь укçа тума пулать терĕ Çтаппан. Ку, тĕрĕсех ĕнтĕ. Сутуçăсем питĕ пуян. Вĕсем укçаллă. Укçа пулсан тем те илме пулать. Хĕр тени хитре япаласене юрататать. Хура чулха, норка кĕрĕк, чаплă машина... Çавăн йышши япаласене курсан Нинук чунĕ таçта кайса кĕрет. Вăл тахçанах тĕвĕлесе хунă. Çав хитре япаласем ун аллинче пулаççех!. Çапла пултăр тесен хулана каймалла, укçа тума вĕренмелле. Ку вăрттăн ĕмĕт пулнă. Тутлă ĕмĕт. Ăна вăл, тен, хăй те ăнланман. Анчах пурнăç йывăççин улмине çинĕ хыççăн куçĕ яр уçăлса кайнă. Ку тĕнчере пурте

пĕрне пĕри ултталаççĕ. Чăн малтан сутса ултталаççĕ. Сутнăшăн укçа параççĕ. Пулчĕ те!

– Çтаппан, – тет хĕр хĕрӳллĕн. – Укçа нумай ĕçлесе илсен эсĕ мана мĕн илсе парăн?

– Машина илсе парăп. Мерседес.

– Ых! –каçăхсах каять хĕр. – эпĕ унпа яла мĕнле ярăнса пырса кĕретĕп... Кашни тĕл пулан çын куçне тусан кăна кĕрсе юлĕ.

– Ял тăрăх ярăнса çӳремелли япала мар вара вăл, мерседес тени.

– Мĕн тени вара?

– Престиж, тени.

Хĕрпе каччă пĕр кана шăпланаççĕ. Салонра шăп. Çул çинчи çынсем пурте тенĕ пекех тĕлĕрсе кайнă.

Çтаппанпа Нинук Шупашкара чиперех çитрĕç. Вĕсене иккĕшне те общежитине вырнаçтарчĕç. Документсем те йĕркеллĕ. Экзаменсем паркаласан, тен, вĕренме те кĕрĕç. Калас пулать, шкулта вĕсем начар мар вĕреннĕ. Учительсем малалла вĕренмелле, тетчĕç. Çавăнпа та каччăпа хĕр иккĕленмерĕç. Экзамен хыççăн экçамен пачĕç. Ăнăçлă килсе тухрĕ. Иккĕшне те техникума пĕрремĕш курса вĕренме илчĕç.

Вăхăт иртрĕ. Анчах Нинук яла килсе курăнас темерĕ. Намăс та ăна кăштах. Çтаппанĕ те хăпма пĕлмерĕ. унпа пĕрле вĕсем кашни каçах тенĕ пек дискотекăсене, тусăвкăсене çӳрерĕç. Студент пурнăçĕ хаваслă. Тепĕр чух вĕренме вăхăт çитмест. Кашни каçах тем тĕрлĕ концерт, спектакль, тĕл пулу... Ĕлкĕрсе кăна пыр. Хĕрача кун пек чаплă пурнăçпа пурăнса курманскер, халь тин ĕнтĕ ĕне сумалли çинчен шутласа тăмасть. Ун черетлĕ ĕçĕ – чаплă тум тăхăнас та савăнма каяс. Реххет вăхăт çитрĕ тейĕн. Ăт, çăтмах! Кăна хĕр халь хăй те пĕлет. Вăл пĕтĕм чунĕпе çакна кĕтсе пурăннă. Тавах Çтаппана. Енчен те укçа

тума вӗренсе ҫитсен вӑл, тен, ӑна качча та тухӗ. Ӗмӗтленет, ӗмӗтленет хӗр. Пӗтӗм тӗнче юратать пек ӑна. Кашни уйӑхрах амӑшӗнчен укҫа ыйтса ярать. Укҫа тени хулара шыв пек юхать, вӗрене ҫулҫи пек вӗҫет. Анчах Марье аппан ун чухлӗ укҫа ӑҫтан пултӑр?

Ҫапла питӗ савӑнса ашкӑнса пурӑнсан-пурӑнсан Нинукӑн та укҫа пӗтет. Ҫтаппанран ыйтас, парас ҫук. Халӗ те кашнинчех укҫа ҫуккипе усӑ курса каппайланма пӑхать. Сӗмсӗрленет. Пӗринче ресторанта ларнӑшӑнах мӗн ун ӑна чуп тумалла тет. Ӑт, йӗксӗк. Вӑл ӑна ырӑ кӳнӗ мӗн! Эрех ӗҫтернӗ те, тем те тума юрать тесе шутлать пулас. Тарӑхать хӗр. Анчах ним те тӑваймасть. Амӑшӗ те юлашки вӑхӑтра чирлесе кайнӑскер, нимпе те пулӑшаймасть. Ирӗксӗрех каллех Ҫтаппан ҫумӗнчех пулма тивет. Таҫтан тупать вӑл укҫа, паллӑ мар. Мана та вӗрент-ха тесен, сан ӗҫ мар тет.

Нумай вӑхӑт иртрӗ-и ҫапла, сахал-и, пӗрремӗш курс вӗренсе пӗтернӗ ҫӗре хӗр йӑлт хӑрса ҫитрӗ. Чӑтайман енне ҫуркуннепе Ҫтаппанран укҫа кивҫен ыйтрӗ.

– Хе-хе–хе! – лекӗртетрӗ каччӑ. – Мана качча тух, вара ылтӑн ӑшӗнче пулӑн. Унсӑрӑн выҫса вилӗн. Е проституткӑна тухӑн. Халӗ эпӗ пӗлетӗп, эсӗ общежитишӗн те тӳлемен. Сана, апла, час хӑваласа кӑларса ярӗҫ. вара ӑҫта пурӑнӑн?

– Ку сан ӗҫ мар, – тарӑхать хӗр. – Эсӗ мана халь пурӑнмалӑх кӑна пар. Кайран тавӑрса парӑп.

– Кая юлсан каю шӑтать. Эсӗ халех тавӑрса пар, – ҫулӑхать хӗр ҫумне каччӑ. Ҫак сӑмахсемпе ӑна крвать ҫине йӑвантарса ярать те тапӑлтаттарма тытӑнать.

– Кай! – ҫутӑлтаттарса ярать Ҫтаппана хӗр. – Акӑ епле эсӗ! Йывӑрлӑха кӗрсе ӳкнипе усӑ курас тнрӗн-им? Кӗтсе илеймӗн.

– Ӑҫта кайса кӗрӗн вара эсӗ? Пӗрех манӑн пулатӑн!

– Çук, – тет хаярланса кайнӑ хӗр. Çакна кӗтсе килчӗ-и-ха вара вӑл хулана... Çӑтмах терӗ пулӗ. Акмасӑрах, вырмасӑрах çӑкӑр çиетӗп терӗ. Çук мӗн! Кунта акӑ чӑн кашкӑрсем кӑна тутӑ мӗн! Çакна хӗр тин пӗтӗм чун-чӗрипе ӑнланса илчӗ. – Çук! – терӗ хыттӑн. – Эпӗ яла каятӑп.

– Ха-ха-ха! – кулать Çтаппан. Халь тин сана аннӳ кӑна мар, Ванюк та йышӑнас çук. Эсӗ мӗнле асса пурӑнни çинчен эпӗ йӑлтах çырса пӗлтертӗм, пӗтӗм ял пӗлет. Кай, кай сысна фермине. Тӑхӑн хӑвӑн фуфайккуна. Тен, каллех телейлӗ пулӑн хӑвӑн выльӑхусемпе. Ха! Сан пеккисене эпир кунта хулара миллион тупӑпӑр. Таси паха!

– Каятӑп, – татса хучӗ хӗр. – заочно вӗренме куçатӑп та каятӑп. Сана вара куç ан куртӑр! – çапла сӑмахсемпе хӗр каччӑ пӳлӗмӗнчен вӑртлаттарса тухса кайрӗ.

Пулмарӗ, тесе пӑхса тӑрса юлчӗ Çтаппан. Ку хӗр ман алла çакланетех тенӗччӗ. Хытӑ тӑчӗ. Амӑшӗ хытарсах тӑнӑ пуль çав. Темле илӗртсен те парӑнмарӗ хӗр. Эй, терӗ каччӑ. Тепӗр тесен, чӑн та, хӗр сахал-им? Çапла шутларӗ те Нинук ççинчен пачах манса кайрӗ.

Нинук вара нумай кӗттермерӗ. Документсене заочно вӗрентекен пая куçарчӗ те яла тухса вӗçтерчӗ. Пӗтӗм чун-чӗрипе кӗтрӗ вӑл амӑшӗпе тӗл пуласса. Амӑшӗ вӗт унӑн чирлӗ! Мӗнле пит-куçрпа çапла пырса кӗрӗн ӗнтӗ халӗ, çухалса çӳренӗ хӗр? Ванюк пирки шутлама та хӑрать. Каччӑ ӑна хӑй маннӑ пекех, манса та кайнӑ пулӗ. Тата сутрӗ вӗт вӑл ӑна. Çтаппанпа улӑштарчӗ. Ырӑ пурнӑç тӑватӑп терӗ. Ямӑт пурӑнса ырӑ пурнӑç ӑçтан килтӗр-ха ӗнтӗ? Кашни япала тӳлевлӗ вӗт-ха вӑл!

Çапла шухӑшсемпе пырса кӗчӗ хӗр яла. Амӑшӗ вырӑнпах выртать-мӗн. Хӗрӗ килнӗшӗн калама çук савӑнса ӳкрӗ.

– Ах, мĕнле килме пĕлтĕн тульккăш, хĕрĕм, – тет вăл питĕ шукăль тумланнă хĕрĕ çине ытарайми пăхса. – Эпĕ виличчен çитрĕнех. Питĕ кĕл турăм çав саншăн. Эсĕ каланă пурнăç йывăççинчен те пулăшу ыйтрăм, турă амăшĕнчен те... Акă эсĕ персе те çитрĕн. Халь тин вилсен те юрать. Сана курайсмасăрах каятăп пулĕ тенĕччĕ. – Марье аппа чăтаймасăр йĕрсе ярать.

– Ан хăра, анне! Халь тин эпĕ килтех пурăнăп. Заочно вĕренме куçрăм. Эсĕ те акă час сывалăн та эпир иксĕмĕр прле чиперех пурăнса кайăпăр. Ан кулян, – йăпатрĕ амăшне Нинук. Хăйне вăрçрĕ. Чăн та, мĕн сулланса çӳремеллеччĕ çав ямăт хулара. Çăтмах пуль терĕ. Çăтмах мар, тамăк пулчĕ. Çыннисем те унта чисти кашкăрсем пек курăнчĕç халь хĕрачана. Çтаппанĕ те, Çтаппанĕ те çав! Нинук ял хыпарĕсене ыйтса пĕлет. Ванюксем мĕн тем çӳллĕш курăк ӳстерсе силос хывнă та ĕне выльăх йышне пысăклатасшăн. Хĕлле тепĕр ферма тума пуçланă. Хуçалăх ертӳçи те, Галина Ивановна, хавхаланса кайнă. Кун пек пулсан тĕнчипе мала тухатпăр, тет. Фермăри хĕрсем пысăк укçа илме пуçланă. Ял чĕрĕлет, тет амăшĕ.

Хĕре ку те савăнтарать, те хурлантарать, паллă мар. Çакă кăна паллă, шухăшлаттарать. Мĕнле пурăнмалла тет? Ванюка куçран мĕнле пăхмалла тет? Çĕр тĕрлĕ ыйту çуралать хĕр пуçĕнче. Пурнăç мĕнле татса парĕ ĕнтĕ вĕсене... Çав пурнăçа шанать халĕ хĕрупраç!